

वित्तीय कामकाज
(अर्थसंकल्पीय प्रक्रिया)

भारताने स्वातंत्र्यानंतर संसदीय लोकशाही व्यवस्थेच्या माध्यमातून देशाच्या सर्वांगीण विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी कल्याणकारी राज्य संकल्पनेचा अंगिकार केला. पूर्वी शासनाचे कामकाज कायदा व सुव्यवस्था राखणे आणि देशाचे रक्षण करणे, यापुरतेच मर्यादित होते. परंतु त्यानंतर कल्याणकारी राज्याची संकल्पना (Concept of Welfare State) दृढमूल होऊ लागली. संसदीय लोकशाही राज्य व्यवस्थेमध्ये जनता ही सार्वभौम असते व तिच्या कल्याणासाठी शासनाने कार्य करावयाचे असते, अशा या कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेमध्ये शासनाच्या कामकाज पध्दतीमध्ये आमुलाग्र बदल होऊन, स्वातंत्र्यानंतर जनकल्याणाच्या वेगवेगळ्या योजना राबविल्या जाऊ लागल्या. किंबहुना योजनाबद्ध विकासाचा पाया (Planned Development of nation) एकप्रकारे घातला गेला. कोणतीही योजना राबवावयाची असल्यास निधीची उपलब्धता असणे अत्यंत महत्वाचे आहे. त्यामुळे राज्य चालविण्यासाठी निधीची उपलब्धता करून घेणे व त्याचा विनियोग योग्य प्रकारे व जनकल्याणासाठी करणे हे कल्याणकारी राज्याचे महत्वाचे उद्दिष्ट ठरले, विविध मार्गांद्वारे विकासासाठी साधनसामग्री (Resources) उभी करणे हे राज्य शासनाला क्रमप्राप्त ठरले. अशा महत्प्रयासाने मिळविलेल्या उत्पन्नाचा विनियोग अत्यंत योग्य प्रकारे कार्यक्षमरित्या करणे व त्यामधून कल्याणकारी राज्याचे उद्दिष्ट साध्य झाले किंवा कसे यावर काटेकोरपणे नियंत्रण ठेवणे, ही राज्य प्रशासनाची प्रमुख जबाबदारी ठरली व त्यातच या संकल्पनेला स्वातंत्र्यानंतर नियोजनबद्ध विकास कार्यक्रमाची जोड मिळाली. नियोजनबद्ध विकास कार्यक्रमाच्या माध्यमातून विविध पंचवार्षिक योजना आखल्या जाऊ लागल्या आणि जनकल्याणाची कामे योजनेत समाविष्ट करण्यात आली. अशा निधीचा विनियोग काटकसरीने करणे व ज्या प्रयोजनासाठी निधी उपलब्ध करून देण्यात आला ते उद्दिष्ट/प्रयोजन साध्य झाले किंवा कसे याची तपासणी करण्याच्या निकडीमधून "प्रशासनावर वित्तीय नियंत्रण" ही संकल्पना पुढे आली (Financial Control of Legislature on Executive) या संकल्पनेची प्रामुख्याने खालील उद्दिष्टे आहेत :-

- (1) उपलब्ध साधनसामग्री वाया जाऊ नये म्हणून घ्यावयाची काळजी. (That no wastage of resources occurs.)
- (2) जनतेच्या पैशांचे अपयोजन टाळणे (Public money is not misapplied).
- (3) निधीच्या विनियोगामधून अपेक्षित असलेले परिणाम मिळतात किंवा कसे याबाबत काटेकोरपणे सनियंत्रण ठेवणे (That for the money spend adequate results are obtained).

सध्या अस्तित्वात असलेल्या राज्य पध्दतीमध्ये लोकशाही राज्यपध्दती ही अत्यंत खर्चिक अशी राज्य पध्दती म्हणून ओळखली जाते. लोकनियुक्त विधिमंडळाचे सार्वजनिक खर्चावरील नियंत्रण हे या राज्यपध्दतीचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. लोकांना त्यांनी शासनास प्रदान केलेल्या कराचा पुरेपूर मोबदला मिळणे व त्यांचे कल्याण साधणे हा मुलभूत विचार या मागे आहे.

प्रशासनावर विधी मंडळाचे वित्तीय नियंत्रण हे खालील चार मुलभूत संकल्पनांमधून स्पष्ट होईल :-

(1) संसद अथवा विधिमंडळाचे करावर (Taxation) नियंत्रण -

कोणताही कर विधीमंडळ अथवा संसदेच्या अधिकाराशिवाय लादता येणार नाही.

(Parliamentary or Legislative control over taxation; no tax can be, imposed except with the authority of the legislature.)

(2) खर्चावर संसद अथवा विधीमंडळाचे नियंत्रण -

प्रशासनाला कोणताही खर्च विधीमंडळाच्या अनुमतीशिवाय करता येणार नाही. (Parliamentary or Legislative control over expenditure; no expenditure can be incurred except with the sanction of the legislature.)

(3) कार्यकारी प्रशासनाने वित्तीय बाबींमध्ये घ्यावयाचा पुढाकार -

कोणताही कर लादणे किंवा खर्च मंजूर करणे हे कार्यकारी प्रशासनाला, आवश्यकता असल्याशिवाय करता येणार नाही.

(Financial initiative of the executive Government; no tax can be imposed or expenditure sanctioned unless asked for by the executive.)

(4) सर्व खर्चासाठी प्रती वर्षी मंजूरी घेण्याची आवश्यकता -

(Principal of annuality; all expenditure except that specifically charged by any enactment requires to be sanctioned on an annual basis)

वरील सर्व मुलभूत संकल्पनांमधूनच अर्थसंकल्प, रचना व कार्य पध्दतीचा उगम झाला. प्रशासनाच्या खर्चावर आर्थिक नियंत्रण ठेवणे हे अर्थसंकल्पाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

अर्थसंकल्प म्हणजे काय ? - भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 266 अन्वये राज्य शासनाला मिळालेला सर्व महसूल व कर्जे यांचा मिळून राज्याचा "एकत्रित निधी" (Consolidated Fund) तयार होतो. अनुच्छेद 266 (3) मध्ये असे निर्धारित केले आहे की, कायद्यान्वये आणि संविधानात ज्यासाठी आणि ज्या रीतीने तरतूद केली असेल तर त्याखेरीज करून इतर कोणत्याही प्रयोजनासाठी आणि इतर कोणत्याही रीतीने, राज्याच्या एकत्रित निधीतील कोणतीही रक्कम खर्च करता येणार नाही. याप्रमाणे राज्य विधानमंडळाकडून विनियोजन अधिनियमांच्या स्वरूपात मिळणाऱ्या अधिकृत मंजूरीशिवाय एकत्रित निधीतून

कोणतीही रक्कम काढता व खर्च करता येत नाही. ही संविधात्मक स्थिती असल्याने, शासनाने केलेल्या खर्चाच्या सर्व रकमांसाठी विधानमंडळाची मान्यता घ्यावी लागते. म्हणून प्रत्येक वर्षी वित्त विभागाला वर्षातील अंदाजित जमेच्या व खर्चाच्या रकमांचे विवरणपत्र तयार करून ते संविधानाच्या अनुच्छेद 202 (1) अनुसार विधानमंडळास मान्यतेसाठी सादर करावे लागते.

विधानमंडळाने मान्यता दिल्याशिवाय शासनाला एक पैसाही खर्च करता येत नाही. या तत्वानुसार आगामी "आर्थिक वर्षात" शासनाला सर्व मार्गांनी आणि साधनांद्वारे उपलब्ध होणारे उत्पन्न, तसेच हे उत्पन्न शासन कोणकोणत्या बाबींवर खर्च करणार आहे, याचे एक विवरण शासन दरवर्षी तयार करते आणि शासनाच्या विविध खात्यांनी केलेल्या पैशांच्या मागण्यांना विधानमंडळाची मान्यता मिळावी यासाठी ते विधानमंडळासमोर सादर करित असते. म.वि.स. नियम 245 भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 202 (1) मध्ये उल्लेख केल्याप्रमाणे या विवरणास "अंदाजपत्रक", "वार्षिक आर्थिक विवरण" किंवा "अर्थसंकल्प" असे म्हटले जाते. एप्रिल महिन्याच्या पहिल्या तारखेपासून दुसऱ्या वर्षाच्या मार्च महिन्याच्या एकतीस तारखेपर्यंतचा कालावधी "आर्थिक वर्ष" म्हणून ठरविण्यात आला आहे. एका "आर्थिक वर्षात" होणार असलेला खर्च, त्याच्या आधीचे आर्थिक वर्ष संपण्यापूर्वी, पूर्णपणे किंवा अंशतः विधानमंडळाकडून मंजूर करून घ्यावा लागतो याचाच अर्थ असा की, आगामी आर्थिक वर्षात खर्च करण्यासाठी लागणाऱ्या रकमा, त्याच्यामागील वर्षाच्या मार्च महिन्याच्या एकतीस तारखेपूर्वी मंजूर करून घ्याव्या लागतात व याच दृष्टीने एकतीस मार्चपूर्वी राज्याचा "अर्थसंकल्प" आणि "विनियोजन विधेयक " (Appropriation Bill) यांना विधानमंडळाची मान्यता मिळणे अत्यावश्यक आहे.

अर्थसंकल्पाची रचना - (एकत्रित निधी, आकस्मिकता निधी व लोकलेखा)- भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 150 अन्वये, भारताच्या नियंत्रक व महालेखापरीक्षकांनी राष्ट्रपतींच्या संमतीने विहित केलेल्या नमुन्यात केंद्र शासन व राज्य शासन याचे लेखे ठेवावे लागतात. अशा रीतीने विहित केलेला लेखाविषयक नमुना हा अर्थसंकल्प तयार करण्यास आधारभूत होतो. 1973-74 च्या अखेरपर्यंत अंमलात असलेले वर्गीकरण हे पूर्वी शासनाकडून पार पाडल्या जाणाऱ्या मर्यादित स्वरूपाच्या कामांसाठी पुरेसे असल्याचे समजले जात असे. तथापि, विविध क्षेत्रांतील शासनाच्या विकासविषयक कार्यामध्ये फार मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाल्यामुळे शासनाच्या कामात मोठ्या प्रमाणावर विविधता आलेली आहे आणि आता केवळ खर्चाच्या उद्दिष्टानुसार खर्चाचे हिशेब ठेवणे व खर्चाचे नियंत्रण ठेवणे याऐवजी कार्यक्रम व कार्य यांचे संनियंत्रण व वर्गीकरण यावर भर देणे आवश्यक आहे. तसेच कार्यकारी विभागांमध्ये वित्तीय व्यवस्थापन व नियंत्रण असावे यासाठी आणि शासनाच्या कार्याचे योग्यरित्या पृथक्करण व्हावे यासाठी शासकीय लेखांचे यथोचित वर्गीकरण करणे आवश्यक आहे. या गोष्टी विचारात घेऊन भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्याशी विचारविनिमय करून भारत सरकारने सन 1974-75 पासून अर्थसंकल्प व लेखे यांच्या रचनेमध्ये काही सुधारणा केलेल्या आहेत. शासनाची कार्ये, कार्यक्रम आणि योजना यांच्या संदर्भात झालेल्या शासकीय व्यवहारांचे स्वरूप स्पष्ट करणे आणि लेखांकन वर्गीकरण व विकासविषयक योजना शीर्षे यांच्यामध्ये अनुरूपता आणणे या दोन

उद्देशांनी हे व्यवहारोपयोगी वर्गीकरण तयार करण्यात आले होते. कार्यात्मक दृष्टीकोन ही बाब आता स्थायी स्वरूपाची झालेली असली तरी, मुख्यत्वेकरून सामाजिक बाबींना द्यावयाचे अग्रक्रम व तंत्रज्ञानातील प्रगती यामध्ये बदल झालेला असल्यामुळे, केवळ योजनेसंबंधीचे वर्गीकरण आणि लेखांकन वर्गीकरण यामधील विसंगती वर्षानुवर्षे वाढत गेली आहे. तत्कालीन लेखांकन वर्गीकरण पध्दतीचा आढावा घेण्यासाठी नेमण्यात आलेल्या समितीच्या शिफारशीनुसार भारत सरकारने लेखा महानियंत्रक, भारताचे नियंत्रक व महालेखापरिक्षक आणि नियोजन आयोग यांच्याशी विचारविनिमय करून लेखांकन वर्गीकरणाची नवी पध्दती आणि प्रधान व गौण लेखाशीर्षाची यादी विहित केली व ती 1 एप्रिल, 1987 पासून लागू करण्यात आली.

शासनाचे हिशेब खाली दिलेल्या तीन प्रमुख भागात ठेवले जातात -(अनुच्छेद-266 व 267)

- (1) भाग एक - राज्याचा एकत्रित निधी (Consolidated Fund),
- (2) भाग दोन - राज्याचा आकस्मिकता निधी (Contingency Fund) आणि
- (3) भाग तीन - राज्याचा लोक लेखा (Public Account)

एकत्रित निधी (Consolidated Fund) :- राज्याचा एकत्रित निधी हा महसुली जमा, राज्य शासनाने उभारलेली कर्जे व शासनाने दिलेल्या कर्जाची व आगाऊ रकमांची वसुली या सर्वांचा मिळून बनतो व त्यातून शासनाच्या विविध कार्यांवर होणारा खर्च भागवला जातो. त्याकरिता, वित्तीय वर्षाच्या प्रारंभापूर्वी विधानमंडळापुढे आवश्यक त्या अनुदानांसाठी मागण्या प्रस्तुत केल्या जातात आणि वित्तीय वर्षाच्या कालावधीत वेळोवेळी पूरक मागण्याही सादर केल्या जातात. विधानमंडळाने अशा रीतीने संमत केलेली अनुदाने, विनियोजन अधिनियमात किंवा पूरक विनियोजन अधिनियमात अंतर्भूत करून त्याद्वारे एकत्रित निधीतून खर्चासाठी आवश्यक ती विनियोजने प्राधिकृत करण्यात येतात. ही अनुदाने मंत्रालयाच्या संबंधित प्रशासनिक विभागांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या प्रत्येक प्रधान लेखाशीर्षाच्या संबंधात विभागवार देण्यात येतात. मात्र इमारतींची बांधकामे, जनजाति क्षेत्र उपयोजन यांवरील खर्च आणि प्रादेशिक असमतोल दूर करण्यासाठी असलेल्या योजनांतर्गत तरतुदी यांसाठी मंत्रालयाच्या संबंधित विभागांखाली संयुक्त मागणीची रक्कम मिळविणे शक्य नसेल त्याबाबतीत आवश्यक त्या तरतुदी संबंधीत कार्यात्मक प्रधानशीर्षाखाली स्वतंत्रपणे दाखविण्यात येतात. "एकत्रित निधी" वर विधानमंडळाचे संपूर्ण नियंत्रण असते. या निधीची महसुली (Revenue), भांडवली(Capital) व ऋण (Debt) अशा आणखी तीन भागांत विभागणी केलेली असते.

(अ) महसुली विभागाच्या जमेच्या बाजूमध्ये कर व शुल्क, विविध प्रकारच्या सेवा फीद्वारे मिळालेल्या जमा रकमा व केंद्र सरकारकडून मिळालेली अनुदाने यांचा अंतर्भाव होतो. महसुली विभागाच्या खर्चाच्या बाजूमध्ये करवसुलीचा खर्च, प्रशासकीय सेवांवरील खर्च, संस्थांची देखभाल करण्याबाबतचा खर्च, शासनाने कर्जाऊ घेतलेल्या रकमेवरील व्याज इत्यादींचा अंतर्भाव असतो. महसुली जमा व महसुली खर्च यांमधील फरक, महसुली शिल्लक (Revenue Surplus) किंवा महसुली तूट (Revenue Deficit) दर्शवितो.

(ब) भांडवली विभागामध्ये भांडवली स्वरूपाच्या खर्चाचा व जमेच्या रकमांचा अंतर्भाव होतो. महत्त्वाच्या आणि कायम स्वरूपाच्या मालमत्ता निर्माण करण्याच्या किंवा त्यात भरीव वाढ करण्याच्या उद्देशाने केलेला खर्च अशी भांडवली खर्चाची सर्वसाधारण व्याख्या करण्यात आली आहे.

(क) ऋण भागामध्ये शासनाने उभारलेली कर्जे आणि शासनाने वितरीत केलेली कर्जे व दिलेल्या आगाऊ रकमा यांचा अंतर्भाव होतो.

भारित (Charged) व दत्तमत (Voted) खर्च - एकत्रित निधीतून होणाऱ्या खर्चाचे दत्तमत किंवा भारित खर्च म्हणून वर्गीकरण करण्यात येते. विधानमंडळाची मतदानाद्वारे अनुमती घेऊन करण्यात येणाऱ्या खर्चास दत्तमत म्हणतात. भारित खर्च म्हणजे अशा अनुमतीची आवश्यकता नसलेला व राज्याच्या एकत्रित निधीवर आकारावयाचा म्हणून भारतीय संविधानाचे अनुच्छेद 202 (3) व 322 अन्वये घोषित केलेला खर्च. या अनुच्छेदान्वये खर्चाच्या खालील बाबी **"भारित"** म्हणून समजण्यात आल्या आहेत :-

- (1) राज्यपालांचे वेतन व भत्ते आणि त्यांच्या कार्यालयाशी संबंधित असलेला इतर खर्च;
- (2) विधानसभेचे अध्यक्ष व उपाध्यक्ष तसेच विधानपरिषदेचे सभापती व उप सभापती यांचे वेतन व भत्ते;
- (3) व्याज, कर्जनिवारण निधी आणि ऋणविमोचन भार यासह ज्याकरिता राज्य जबाबदार ठरत असेल असा ऋण भार आणि कर्जे उभारणे आणि ऋण सेवा व ऋण विमोचन यांच्याशी संबंधित असा इतर खर्च;
- (4) उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांचे वेतन व भत्ते;
- (5) कोणत्याही न्यायालयाच्या किंवा लवाद न्यायाधिकरणाचा निर्णय, हुकूमनामा किंवा निवाडा यांनुसार द्यावयाच्या रकमा;
- (6) संविधानाने किंवा राज्य विधानमंडळाने कायद्यान्वये भारित म्हणून घोषित केलेला कोणताही इतर खर्च;
- (7) राज्य लोकसेवा आयोगाचा खर्च यांमध्ये आयोगाच्या कर्मचाऱ्यांचे वेतन, भत्ते व निवृत्तीवेतने यांचाही समावेश होतो.

राज्य विधानमंडळाने संमत केलेल्या निरनिराळ्या कायद्यान्वये महसुलातील काही विहित केलेल्या रकमा ह्या रोजगार हमी निधी यांसारख्या राखीव निधीकडे हस्तांतरीत करण्यात येतात. अशा रकमा भारित म्हणून समजण्यात येतात. भारित खर्चाच्या बाबींवर जरी विधानमंडळ मतदान करित नसले तरी त्यावर सभागृहात चर्चा होऊ शकते. विधानमंडळाकडून मागण्या संमत झाल्यानंतर दत्तमत खर्चाच्या मागण्या आणि भारित खर्चाची विनियोजने (Appropriations) विनियोजन विधेयकात (Appropriation Bill) समाविष्ट करण्यात येतात व ते विधेयक विधानमंडळास सादर केले जाते.

आकस्मिकता निधी (Contingency Fund) - विधानमंडळाचे अधिवेशन संबंध वर्षभर चालू नसते व अर्थसंकल्पामध्ये पूर्वकल्पित नसलेल्या खर्चाच्या अनपेक्षित बाबींवर शासनाला खर्च करण्याचे प्रसंग येतात. वर्षभरामध्ये काही वेळा खर्चाच्या विवक्षित बाबींकरिता केलेली तरतूद अपुरी असल्याचे आढळून येते किंवा अर्थसंकल्पात ज्यासाठी तरतूद करण्यात आलेली नसेल अशा काही तातडीच्या आणि निकडीच्या बाबींवर खर्च करावा लागतो. अशा प्रसंगी, त्याच अनुदानातील इतर बाबींखाली बचत उपलब्ध असल्यास, त्या बचतीचे पुनर्विनियोजन करून खर्चाच्या मान्यताप्राप्त बाबींच्या संबंधातील अतिरिक्त खर्च भागविण्याचे अधिकार शासनाला प्रदान करण्यात आलेले आहेत. अशा बचतीच्या रकमा उपलब्ध नसतील किंवा विधानमंडळाची मान्यता मिळण्याच्या अपेक्षेने खर्चाच्या एखाद्या नवीन बाबीसाठी वित्तव्यवस्था करावयाची असेल त्या बाबतीत, संविधानाच्या अनुच्छेद 267 (2) अन्वये स्थापण्यात आलेल्या आकस्मिकता निधीतून खर्च प्रथमतः भागविला जातो. (आकस्मिकता निधीची सध्याची मर्यादा रुपये 150 कोटी आहे) विधानमंडळाची मान्यता मिळण्याच्या अपेक्षेने करण्यात आलेल्या खर्चाच्या सर्व तपशिलांसह, पूरक मागण्या विधानमंडळाला सादर करून, आकस्मिकता निधीतून काढलेल्या रकमांची निधीत भरपाई केली जाते. या निधीतून आगाऊ रकमा घेऊन करण्यात आलेल्या खर्चाची भरपाई विधान मंडळाला पूरक मागण्या सादर करून करावयाची असते.

लोक लेखा (Public Account) - यामध्ये, एकत्रित निधीमध्ये अंतर्भूत केलेल्या रकमा वगळून शासनाला किंवा शासनाच्या वतीने मिळालेल्या इतर सर्व रकमा जमा करण्यात येतात. यातील व्यवहार बँकिंग व समायोजनाच्या स्वरूपाचे असल्याने यातून खर्च करण्यासाठी विधानमंडळाच्या मंजूरीची आवश्यकता नसते. शासकीय लेख्यांचा या तिसऱ्या भागात, म्हणजे लोक लेख्यात सरकारी पैशांसंबंधी वर नमूद केलेल्या व्यवहारांव्यतिरिक्त इतर व्यवहारांची नोंद केली जाते. हे व्यवहार राज्य मार्ग निधी, विद्युत निधी, शिक्षण उपकर निधी, आरोग्य व पोषण निधी, रोजगार हमी निधी इत्यादींसारख्या शासनाने उभारलेल्या राखीव निधीसंबंधीचे असतात. तसेच, शासनाशी व्यवहार करताना लोकांनी तात्पुरत्या ठेवी म्हणून ठेवलेल्या रकमा, स्थानिक संस्थांच्या ठेवी यांसारख्या बँक व्यवसायाच्या स्वरूपाच्या व्यवहारांची आणि निरनिराळी शासने किंवा राज्य शासनाची विविध कोषागारे यांच्यामधील वित्तप्रेषणाच्या व्यवहारांची नोंद देखील लोक लेख्यात केली जाते. राज्याच्या अतिरिक्त रोख शिलकीची गुंतवणूकही याच लेख्यातून केली जाते.

लेखानुदान - सन 1981-82 या वर्षापासून केंद्र सरकारचा अर्थसंकल्प संसदेला सादर झाल्यानंतर, राज्य शासनाचा अर्थसंकल्प मार्च महिन्यात राज्य विधानमंडळाला सादर केला जाण्याची प्रथा आहे. साधारणपणे संपूर्ण वर्षाचा अर्थसंकल्प नवीन बाबींवरील तरतुदींसह मार्च महिन्यात सादर केल्यानंतर त्यावर चर्चा व मतदान होऊन दिनांक 31 मार्च पूर्वी विधानमंडळ त्यास आपली मान्यता देते. मागण्यांवर चर्चा करण्याची व त्या संमत करण्याची प्रक्रिया वित्तीय वर्ष उलटून गेल्यावर पार पडते म्हणून एक किंवा दोन महिन्यांच्या कालावधीसाठी "लेखानुदान" घेणे आवश्यक ठरते. परंतु ज्यावेळी

निवडणुका वगैरेसारख्या काही अपरिहार्य कारणास्तव मार्च महिन्यात संपूर्ण अर्थसंकल्प सादर करणे अशक्य असते त्यावेळी कायमस्वरूपाच्या खर्चासाठी व विद्यमान खर्चाच्या पातळीवर साधारण वाढ गृहीत धरून अगोदरच कार्यान्वित असलेल्या योजनांसाठी यांवरील अर्थसंकल्प मार्चमध्ये सादर केला जातो त्यावेळी काही महिन्यांच्या खर्चासाठी लेखानुदान (Vote on Account) (म्हणजेच अंतरिम अर्थसंकल्प सादर केला जातो) घेण्यात येते. नंतर पुढे नवीन योजनांसाठी व सध्या कार्यवाहीत असलेल्या योजनांच्या विस्तारावरील अतिरिक्त तरतुदीसाठी विधानमंडळाच्या पुढील अधिवेशनात अतिरिक्त अर्थसंकल्पाद्वारे तरतुदी करण्यात येतात. नवीन बाबींसह अतिरिक्त अर्थसंकल्प सादर केल्यानंतर त्यावर सविस्तर चर्चा व मतदान होते.

अर्थसंकल्पीय भाषण - शासनाची आर्थिक स्थिती आपल्या भाषणामधून स्थूलमानाने स्पष्ट करून वित्त मंत्री वार्षिक अर्थसंकल्प म्हणजेच वित्तविषयक विवरणपत्र सादर करतात.

आपल्या भाषणामध्ये वित्त मंत्री पुढील गोष्टी विधानमंडळाच्या निदर्शनास आणतात-

- (1) शासनाने पूर्वी हाती घेतलेल्या महत्त्वाच्या योजनांसंबंधात पार पाडलेली कामे;
- (2) आगामी वर्षात हाती घ्यावयाची महत्त्वाची कामे;
- (3) शासनाचे धोरणविषयक महत्त्वाचे निर्णय, कर बसविण्यासंबंधी काही प्रस्ताव असल्यास त्याचाही भाषणामध्ये उल्लेख करण्यात येतो.

अर्थसंकल्पीय प्रकाशने - वित्त मंत्र्यांच्या भाषणाशिवाय विधानमंडळाच्या सदस्यांना वित्त विभागाकडून खालील अर्थसंकल्पीय प्रकाशने एकत्रितरित्या सूटकेसमधून देण्यात येतात :-

1. संक्षिप्त अर्थसंकल्प (मराठी)
2. संक्षिप्त अर्थसंकल्प (इंग्रजी)
3. अर्थसंकल्पीय अंदाज :- भाग एक - महसूल व जमा
4. अर्थसंकल्पीय अंदाज :- भाग दोन -

खर्च-प्रधानशीर्षवार-नि-विभागवार सारांश व लोक लेखा

5. अर्थसंकल्पीय अंदाज :- भाग दोन -

खर्च-विभागवार प्रकाशने (यामध्ये सर्वसाधारणतः 30 पुस्तके असतात)

(या प्रकाशनांमध्ये राज्य पंचवार्षिक योजनांचा तपशीलवार अंदाजाचाही समावेश असतो.)

6. भाग तीन -परिशिष्ट-अ -(जिल्हा परिषदा व पंचायत समित्या यांना अनुदाने व कर्जे देय आहेत अशा, बदली केलेला कर्मचारीवर्ग, योजना व बांधकामे यांवरील खर्चाचा तपशिल)

7. भाग तीन - परिशिष्ट- ब (1) बांधकामे - रस्ते व पूल
 8. भाग तीन - परिशिष्ट- ब (2) बांधकामे - इमारती
 9. भाग तीन - परिशिष्ट - क - पाटबंधारे विभागाच्या अर्थसंकल्पामध्ये समाविष्ट असलेल्या "बांधकामां" संबंधिच्या निरनिराळ्या तरतुदींचा तपशिल.
 10. भाग तीन - परिशिष्ट- ड- आदिवासी विकास विभागाच्या बांधकामांसंबंधीच्या तरतुदींचा तपशील.
 11. वित्तविषयक विवरणपत्र अथवा ग्रीन बुक
 12. नवीन वर्षाकरिता प्रस्तावित केलेल्या विनियोजनांची अनुसूची
 13. अर्थसंकल्पविषयक निवेदन खंड-1 निळे पुस्तक (यामध्ये महसूलाच्या व खर्चाच्या प्रत्येक प्रधानशीर्षाखालील आकडयांसंबंधीचे स्पष्टीकरणात्मक निवेदन असते.)
 14. अर्थसंकल्पविषयक निवेदन खंड-2- (मराठी) -निळे पुस्तक (यामध्ये योजनांतर्गत व योजनेतर नवीन बाबींचा समावेश असतो.)
 15. अर्थसंकल्पविषयक निवेदन खंड-2- (इंग्रजी) - निळे पुस्तक
 16. विभागनिहाय व विकासनिहाय योजनेतर विकास खर्च
 17. वाणिज्यिक किंवा अर्धवाणिज्यिक स्वरुपाचा व्यवहार करणाऱ्या महत्वाच्या शासकीय योजनांचे आर्थिक अंदाज दर्शविणारे विवरणपत्र.
- खालील अर्थसंकल्पीय प्रकाशने संबंधित विभागांकडून सदस्यांना वितरीत करण्यात येतात :-**
18. वार्षिक योजना - भाग एक (यामध्ये वार्षिक योजनेची रुपरेषा, केंद्रिय सहाय्य, वित्तीय संस्थांकडून होणारा वित्तीय पुरवठा, वैधानिक विकास मंडळे, विशेष घटक योजना तसेच शासनाकडून राबविल्या जाणाऱ्या विविध योजनासंबंधीची माहिती)
 वार्षिक योजना - भाग दोन (यामध्ये आगामी वर्षासाठीचा नियतव्यय व उद्दिष्टे दर्शविणारी विवरणपत्रे असतात.)
 वार्षिक योजना - भाग तीन (यामध्ये योजनानिहाय व विकासमंडळनिहाय नियतव्यय दर्शविण्यात येतो.)
 19. वार्षिक आदिवासी उपयोजना
 20. मागासवर्गीयांच्या कल्याणासाठी राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजना व त्यासाठी अर्थसंकल्पात केलेल्या तरतुदी.
 21. राज्य सार्वजनिक उपक्रमांचे कार्य.
 22. कार्यक्रम अंदाजपत्रक.

तथापि, ज्यावर्षी लोकसभेची अथवा /आणि विधानसभेची सार्वत्रिक निवडणूक घेण्यात येते त्यावर्षी अंतरिम अर्थसंकल्प (लेखानुदान - Vote on Account) सादर करण्यात येतो. संपूर्ण अर्थसंकल्प सादर करण्यात येत नाही त्यामुळे साधारणपणे वित्त मंत्र्यांच्या भाषणाशिवाय फक्त खालील प्रकाशने देण्यात येतात.

1. अर्थसंकल्पीय अंदाज - भाग एक - महसूल व जमा
2. अर्थसंकल्पीय अंदाज - भाग दोन - खर्च - प्रधानशीर्षवार - नि - विभागवार सारांश व लोकलेखा
3. अर्थसंकल्पीय अंदाज - भाग दोन - खर्च - विभागवार प्रकाशने (यामध्ये सर्वसाधारणतः 30 पुस्तके असतात)
(या प्रकाशनांमध्ये राज्य पंचवार्षिक योजनांचा तपशीलवार अंदाजाचाही समावेश असतो.)
4. परिशिष्ट - अ - (जिल्हा परिषदा व पंचायत समित्या यांना अनुदाने व कर्जे देय आहेत अशा, बदली केलेला कर्मचारीवर्ग, योजना व बांधकामे यांवरील खर्चाचा तपशिल)
5. परिशिष्ट - ब (1) बांधकामे - रस्ते व पूल
6. परिशिष्ट - ब (2) बांधकामे - इमारती
7. परिशिष्ट - क - पाटबंधारे विभागाच्या अर्थसंकल्पामध्ये समाविष्ट असलेल्या "बांधकामां" संबंधीच्या निरनिराळ्या तरतुदींचा तपशिल.
8. परिशिष्ट - ड - आदिवासी विकास विभागाच्या बांधकामांसंबंधीच्या तरतुदींचा तपशील.
9. वित्तविषयक विवरणपत्र अथवा ग्रीन बुक
10. नवीन वर्षाकरिता प्रस्तावित केलेल्या विनियोजनांची अनुसूची

अतिरिक्त अर्थसंकल्प सादर केल्यानंतर वित्त मंत्र्यांच्या भाषणाशिवाय सदस्यांना खालील प्रकाशने देण्यात येतात.

1. अर्थसंकल्पविषयक निवेदन खंड-1 निळे पुस्तक (यामध्ये महसूलाच्या व खर्चाच्या प्रत्येक प्रधानशीर्षाखालील आकडयांसंबंधीचे स्पष्टीकरणात्मक निवेदन असते.)
2. अतिरिक्त अर्थसंकल्पीय अंदाज - (मराठी) (यामध्ये त्या वर्षाकरिता प्रस्तावित केलेल्या अतिरिक्त तरतुदींच्या वर्गीकरणाची अनुसूची, योजनेतर नवीन बाबी - भाग एक तसेच त्या वर्षाच्या अतिरिक्त अर्थसंकल्पात थेट समाविष्ट करण्यात आलेल्या योजनेतर योजनांची सूची इत्यादींचा समावेश असतो.)
3. अतिरिक्त अर्थसंकल्पीय अंदाज - (इंग्रजी)
4. अर्थसंकल्पीय अंदाज - विभागनिहाय व विकास मंडळनिहाय योजनेतर विकास खर्च
5. अतिरिक्त अर्थसंकल्पीय अंदाज - अतिरिक्त खर्चाचा सारांश आणि विनियोजन अनुसूची.

6. संक्षिप्त अर्थसंकल्प (मराठी)

7. संक्षिप्त अर्थसंकल्प (इंग्रजी)

महत्वाच्या अर्थसंकल्पीय प्रकाशनांची माहिती खालीलप्रमाणे आहे :-

(1) वित्तविषयक विवरणपत्र - सर्वसाधारणपणे "ग्रीन बुक" या नावाने ओळखण्यात येणाऱ्या वित्तविषयक विवरणपत्रात चार भाग असतात. ग्रीन बुकाच्या पहिल्या भागात मागील वर्षाची, चालू वर्षाची तसेच आगामी वर्षाची राज्याची एकंदर वित्तीय स्थिती स्पष्ट करणारी प्रास्ताविक टीप असते. यात मागील वर्षाच्या ज्या जमा व खर्चाच्या मुख्य शीर्षाखालील अर्थसंकल्पीय अंदाज आणि सुधारित अंदाज यातील तफावत फार मोठी आहे अशा काही प्रमुख लेखा शीर्षाखालील तफावतीचे स्पष्टीकरण देण्यात येते. ग्रीन बुकात मागील वर्षाचे सुधारित अंदाज व या वर्षाचे अर्थसंकल्पीय अंदाज यामधील महत्वाच्या तफावती आणि चालू वर्षातील जमा व खर्च यांच्या अंदाजासंबंधीच्या महत्वाच्या बाबी यांचे स्पष्टीकरण दिले जाते. ग्रीन बुकातील दुसऱ्या भागात मागील वर्षाचे लेख्यासंबंधीचे प्रधान शीर्षवार आकडे, चालू वर्षाचा अर्थसंकल्प व सुधारित अंदाज आणि आगामी वर्षाचा अर्थसंकल्प यांचा समावेश असतो. तिसऱ्या भागात विधानमंडळाच्या मतास टाकावयाच्या एकूण स्थूल मागण्या सादर करण्यासंबंधीच्या कार्यपध्दतीबद्दलची एक टिप्पणी समाविष्ट करण्यात येते. चौथ्या भागात, आगामी वर्षाच्या प्रस्तावित खर्चासाठी दत्तमत अनुदाने व भारित विनियोजने यासंबंधीच्या मागण्यांसंबंधीची अनुसूची अंतर्भूत असते.

(2) अर्थसंकल्पीय अंदाज - "व्हाईट बुक" या नावाने ओळखण्यात येणाऱ्या "अर्थसंकल्पीय अंदाजात" जमा रकमा व संवितरित रकमा यासंबंधीचे तपशीलवार अंदाज अंतर्भूत असतात. वर्गीकरणाच्या सुधारित रचनेमुळे योजनेतील स्वीकृत लेखा शीर्षे व विकास शीर्षे यांमध्ये निकट संबंध स्थापन करणे शक्य झाल्याने 1974-75 पासून योजनेतर व योजनांतर्गत अर्थसंकल्पीय तरतुदी, या दोहोंचा एकत्रित तपशील दर्शविणारे एकच प्रकाशन तयार करण्यात येते.

1975-76 या वर्षापासून अर्थसंकल्पीय अंदाज हे तीन भागात छापण्यात येत आहेत. अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या पहिल्या भागात महसूल व जमा यांचे मागील वर्षाचे जमा रकमांचे लेखे, चालू वर्षाचे अर्थसंकल्पीय व सुधारित अंदाज आणि आगामी वर्षासंबंधीचे अर्थसंकल्पीय अंदाज दर्शविण्यात येतात. उदाहरणार्थ, "2040, विक्रीकर" या प्रधान शीर्षाखाली सदर वर्षाच्या विक्रीकराच्या जमा रकमा दाखविल्या जातात. त्याचप्रमाणे "2045, विक्रेय वस्तूंवरील व सेवांवरील इतर कर व शुल्क" या शीर्षाखाली करमणूक करापासून मिळालेल्या जमा रकमा दाखविल्या जातात. "6003, राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण" या प्रमुख शीर्षाखाली आणि "6004, केंद्र सरकारकडून कर्जे व आगाऊ रकमा" या लेखा शीर्षाखाली केंद्र सरकारकडून मिळालेली अनुदाने व कर्जे दाखविली जातात. व्हाईट बुकाच्या दुसऱ्या भागात मंत्रालयाच्या प्रत्येक प्रशासनिक विभागानुसार योजनांतर्गत व योजनेतर खर्चाचा तपशील, प्रधान शीर्षे, गौण शीर्षे व उप-शीर्षे आणि तपशीलवार उद्दिष्टे याप्रमाणे दिला जातो. (खर्चाची प्रमाण उद्दिष्टे साधारणपणे 30 ते 32 आहेत.)

शासनाचे वेगवेगळे विभाग व महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय यांचे एकत्रित निधीतून खर्च करण्यास योग्य अशा खर्चाचे अंदाज प्रत्येक विभागाकरिता स्वतंत्रपणे छापले जातात. यामुळे इमारती व बांधकामे यावरील खर्चाव्यतिरिक्त, विभागाशी संबंधित असणाऱ्या सर्व योजनांवरील खर्चाची तरतूद एकाच ठिकाणी पहावयास मिळते. अशा खर्चाचा सारांश प्रत्येक पुस्तिकेच्या सुरुवातीला देण्यात येतो व तपशील त्यानंतरच्या पृष्ठांवर देण्यात येतो.

मंत्रालयीन विभागाशी संबंधित असणाऱ्या खर्चाच्या प्रत्येक प्रधान शीर्षाच्या बाबतीत अंदाजित खर्चाचा गौण शीर्षवार सारांश व त्यानंतर गौण शीर्षे, उप-शीर्षे आणि खर्चाची तपशीलवार उद्दिष्टे यांनुसार खर्चाचे तपशील देण्यात येतात. प्रत्येक प्रधान शीर्षाच्या सारांशाच्या शिरोभागी खर्च ज्याच्याशी संबंधित असेल तो मागणी क्रमांक, दत्तमत व भारित असा दोन्ही प्रकारचा स्थूल खर्च व वसुलीची एकूण रक्कम कोणतीही असल्यास, वेगवेगळी दर्शविण्यात येते. ग्रीन बुकामध्ये अंतर्भूत केलेल्या मागण्यांच्या अनुसूचीत, दत्तमत व भारित असे स्थूल खर्चाचे दोन्ही आकडे समाविष्ट करण्यात येतात. खर्चातील वजाती म्हणून लेख्यांमध्ये ज्या रकमा समायोजित करण्यात आल्या असतील अशा वसुलीच्या रकमांचा तपशील हा शेवटी स्वतंत्रपणे देण्यात येतो.

लेख्यांच्या महसुली व भांडवली अशा दोन्ही लेखा शीर्षाखाली, (1) प्रशासकीय व विवक्षित कार्यासाठी बांधावयाच्या (Functional) इमारती आणि (2) निवासी इमारती, यांची दोन वेगवेगळ्या मागण्यांद्वारे तरतूद करण्यात येते. रस्त्यांच्या बांधकामासाठी केलेल्या महसुली व भांडवली लेख्यांखालील तरतुदी दोन वेगवेगळ्या मागण्यांखाली दाखविण्यात येतात. सार्वजनिक बांधकाम विभागाकडून ती बांधकामे पार पाडण्यात येत असल्यामुळे ह्या सर्व तरतुदी त्या विभागाखाली दर्शविण्यात येतात.

कामांचा अंदाजित खर्च, मागील वर्षापर्यंत झालेला खर्च, आगामी वर्षाकरिता केलेली तरतूद इत्यादींसारखा तपशील व्हाईट बुकाच्या तिसऱ्या भागात संबंधित विभागांखाली दाखविण्यात येतो. या भागात याशिवाय जिल्हा परिषदा व पंचायत समित्या यांच्याकडे हस्तांतरित करण्यात आलेल्या योजना व कामे यांचा योजनानिहाय खर्चाचा तपशीलही दाखविण्यात येतो.

अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या (व्हाईट बुक) पहिल्या भागात व दुसऱ्या भागात लोक लेख्याखालील विविध प्रधान शीर्षे व गौण शीर्षे यांखालील अनुक्रमे जमा रकमा व खर्च दाखविण्यात येतो.

विभागवार अर्थसंकल्प तयार करण्याच्या पध्दतीमुळे व्हाईट बुकात एका प्रधान शीर्षाखालील खर्च, त्या खर्चाशी संबंधित असणाऱ्या निरनिराळ्या विभागांखाली दाखविण्यात येतो. तथापि, खर्चाच्या प्रधान लेखाशीर्षावार-नि-विभागवार सारांश व्हाईट बुकात भाग दोनमध्ये देण्यात येतो. उत्पन्न व खर्च यांवर आधारलेली राज्याची सर्वसाधारण वित्तीय स्थिती फक्त ग्रीन बुकाच्या भाग एक मध्ये देण्यात येते.

(3) अर्थसंकल्प विषयक निवेदन - अर्थसंकल्पविषयक निवेदन किंवा "ब्ल्यू बुक (खंड एक)"

- यामध्ये चालू वर्षाचा अर्थसंकल्प व सुधारलेले अंदाज आणि आगामी वित्तीय वर्षाकरिता प्रस्तावित केलेला अर्थसंकल्प यांच्या आकडयातील तफावतीची तपशीलवार स्पष्टीकरणे जमा रकमा व खर्च यांसाठी स्वतंत्रपणे दिलेली असतात. ही स्पष्टीकरणे शक्यतोवर गौण शिर्षानुसार दिली जातात. ही खर्चाची स्पष्टीकरणे विभागवार असतात. विमा व निवृत्तिवेतन निधी, रोजगार हमी निधी, राज्य मार्ग निधी इत्यादींसारखे राज्य शासनाकडून ठेवण्यांत येणारे निरनिराळे राखीव निधी हे आवश्यक त्या स्पष्टीकरणासह लोक लेखा विभागामध्ये दर्शविण्यात येतात.

(4) अर्थसंकल्पविषयक निवेदन किंवा ब्ल्यू बुक (खंड दोन) - यामध्ये विधानमंडळाने संमत केल्यानंतर आगामी वित्तीय वर्षात कार्यान्वित करावयाच्या सर्व योजनांतर्गत तसेच योजनेतर खर्चाच्या "नवीन बाबींची" माहिती दिलेली असते. या सर्व नवीन बाबी विभागानुसार व प्रधान लेखाशिर्षावार दिलेल्या असतात. संबंधित भागाच्या प्रारंभी या "नवीन बाबी" ची अनुक्रमणिका दिलेली असते.

जेव्हा अतिरिक्त अर्थसंकल्प सादर करण्यात येतो तेव्हा अर्थसंकल्पविषयक निवेदनाचा खंड 1 फक्त सादर केला जातो. कारण नवीन बाबी अतिरिक्त अर्थसंकल्पाच्या स्वरूपात असतात.

(5) वार्षिक योजना (भाग एक, दोन व तीन) - आगामी वित्तीय वर्षात राबवावयाच्या प्रस्तावित विकास कार्यक्रमांची तपशीलवार माहिती या प्रकाशनामधून मिळते. ह्या प्रकाशनाद्वारे वार्षिक योजनेत समाविष्ट केलेल्या प्रत्येक योजनेचे चालू व मागील वर्षात झालेले कार्य व वित्तीय तरतुदी यांच्या अनुरोधाने कार्यक्रमातील प्रमुख वैशिष्ट्ये समजू शकतात. अर्थसंकल्पात ज्यासाठी तरतुदी करण्यात आल्या आहेत, त्या योजनांसंबंधीचाच, तपशील अर्थसंकल्पीय अंदाजात देण्यात येतो, तर "वार्षिक योजना" या प्रकाशनात वर्षभरात हाती घ्यावयाच्या सर्व योजनांसंबंधीचा तपशील देण्यात येतो.

(6) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी (आर्थिक समालोचन) - सदर प्रकाशन नियोजन विभागाच्या अर्थ व सांख्यिकी संचालनालयाकडून वितरीत करण्यात येते. राज्याच्या सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीची ठळक वैशिष्ट्ये या प्रकाशनात नमूद केलेली असतात. राज्याच्या सामाजिक नि आर्थिक विकासाची गती दाखविणारी आकडेवारी आणि इतर राज्यांशी विकासाबाबत सुलभरित्या तुलना करता यावी म्हणून इतर राज्यांचे विवक्षित सामाजिक-नि-आर्थिक स्थितीदर्शक निर्देशांक (Socio-economic indicators) सुध्दा यात दिलेले असतात.

या प्रकाशनाच्या पहिल्या भागात राज्याचे उत्पन्न, शेती, उद्योग, राहणीमान इत्यादींसारख्या विविध गोष्टींचा आढावा घेतला जातो. या प्रकाशनाच्या दुसऱ्या भागात (एक) महाराष्ट्रातील कामगारांचे आर्थिक वर्गीकरण, (दोन) मुख्य पिकांखालील क्षेत्रे, (तीन) पाटबंधाऱ्यांखालील क्षेत्रे व (चार) शेतीचे उत्पादन इत्यादींबाबतची आकडेवारी विविध आलेख/तक्त्यांद्वारे देण्यात येते.

(7) वाणिज्यिक किंवा अर्धवाणिज्यिक स्वरूपाचा व्यवहार करणाऱ्या महत्त्वाच्या शासकीय योजनांचे आर्थिक अंदाज दर्शविणारे विवरणपत्र - या प्रकाशनात शासनाच्या महत्त्वाच्या वाणिज्यिक किंवा अर्धवाणिज्यिक व्यापारी योजनांचे

व्यापारविषयक लेखे देण्यात येतात. त्यामध्ये योजनांचा अपेक्षित तफा अथवा तोटा, प्रशासनिक खर्च इत्यादी बाबी येतात. निरनिराळ्या दूध योजना यासारख्या विविध वाणिज्यिक किंवा अर्धवाणिज्यिक योजनांचे व्यापारविषयक लेख यात समाविष्ट केले जातात.

(8) संक्षिप्त अर्थसंकल्प - या प्रकाशनात अर्थसंकल्पीय वर्षातील शासनाचा महसूल व खर्च यासंबंधीची स्थूल माहिती थोडक्यात दिलेली असते. महसूलात झालेली वाढ व विकासकार्यावरील खर्चातील वाढ दाखविण्यासाठी या प्रकाशनात निरनिराळे आलेख (Graphic Charts) समाविष्ट करण्यात येतात. ही माहिती अर्थसंकल्पाचा चिकित्सक दृष्टीने अभ्यास करण्यासाठी अतिशय उपयुक्त ठरते.

(9) कार्यक्रम अंदाजपत्रक (Performance Budget) - सध्या अर्थसंकल्पीय गरजा जरी वास्तव लक्षांच्या आधारे ठरविण्यात येत असल्या तरी अर्थसंकल्प मात्र वित्तीय परिभाषेत सादर करण्यात येतो. एखाद्या विभागाकडून काय कार्य केले जात आहे, किती प्रमाणावर ते केले जात आहे व त्यासाठी किती खर्च केले जात आहेत ते शोधून काढण्याचे एक साधन उपलब्ध करून देणे हे कार्यक्रम अंदाजपत्रक तयार करण्यामागील मुख्य प्रयोजन आहे. म्हणून कार्यक्रम अंदाजपत्रकात ज्यासाठी आर्थिक तरतुदीची आवश्यकता आहे अशी उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी करावयाचा खर्च आणि पूर्ण कामाचे मूल्यमापन करणारी परिमाणात्मक आधारसामग्री देण्यात येते.

शासनाच्या ज्या विभागाकरिता कार्यक्रम अंदाजपत्रक तयार करण्यात येते, अशा शासनाच्या निरनिराळ्या कार्याखाली केलेल्या एकूण कामाची स्थूल प्रवर्गात विभागणी करण्यात येते. या स्थूल विभागणीला "कार्यक्रम" असे म्हणतात. प्रत्येक कार्यक्रमांचे उपविभागात विभाजन करण्यात येते आणि अशा प्रत्येक पोट-विभागाला "कार्य" असे संबोधण्यात येते. "कार्य" हे कामाचा एकजिनसीपणा दर्शवते आणि कार्यक्रम अंदाजपत्रक तयार करण्याचा हा सर्वात लहान घटक आहे.

कार्यक्रम अंदाजपत्रकातील कार्यामध्ये कार्याची उद्दिष्टे, रचनात्मक प्रकार इत्यादींची माहिती आणि एखाद्या विशिष्ट कार्याखाली वर्गीकरण केलेल्या वेगवेगळ्या कार्यक्रमांसंबंधी कार्याची रूपरेषा दर्शविणारा संपूर्ण कार्यक्रम यांचा समावेश असतो.

उदाहरणार्थ, सहकार विभागाच्या एकंदर कामाची कार्यक्रमांमध्ये पुढीलप्रमाणे विभागणी करण्यात आली आहे :- (1) संचालन व प्रशासन, (2) पत संस्था, (3) पणन (Marketing) इत्यादी. "पत संस्था" ह्या कार्यक्रमांची आणखी आठ कार्यात विभागणी करण्यात आली आहे, जसे -- (1) प्राथमिक कृषि पत संस्था, (2) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक इत्यादी.

प्रत्येक कार्यक्रम अंदाजपत्रकाच्या, पहिल्या भागात प्रास्ताविक माहिती देण्यात येते, नंतरच्या दुसऱ्या भागात वित्तीय गरजासंबंधीचा तपशील देण्यात येतो. वित्तीय गरजांची विभागणी वेगवेगळ्या तीन प्रकारे करण्यात येते : (एक) त्या कार्यक्रमाचा भाग असलेल्या निरनिराळ्या कार्यानुसार, (दोन) आस्थापना (Establishment), प्रवास, साधनसामग्री, भू-विकास इत्यादींवरील खर्चाप्रमाणे खर्चाच्या उद्दिष्टानुसार, (तीन) विद्यमान वेगवेगळ्या अर्थसंकल्पीय शीर्षानुसार तिसऱ्या भागात कार्यक्रमात अंतर्भूत

असलेल्या महत्त्वाच्या कार्याखालील विद्यमान कार्यभार (कार्यक्रम) आणि आगामी वित्तीय वर्षातील अपेक्षित कार्यक्रम यासंबंधी अधिक माहिती देण्यात येते. चौथ्या भागात कार्यक्रमासाठी असलेल्या विद्यमान कर्मचारीवर्गाचा तपशील वेतनमानाच्या तपशीलासह देण्यात येतो.

(10) मागासवर्गीयांच्या कल्याणासाठी राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजना व त्यासाठी अर्थसंकल्पात केलेल्या तरतुदी - या पुस्तिकेत मागासवर्गीयांच्या हिताच्या विविध योजना आणि त्यासाठी अर्थसंकल्पामध्ये प्रस्तावित असलेली तरतुदी यासंबंधीची माहिती देण्यात येते.

पूरक मागण्या - एखाद्या वित्तीय वर्षात विधानमंडळाने विनियोजन अधिनियमाखाली मंजूर केलेली विनियोजने त्या अधिनियमाच्या अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या काही सेवांवरील व उद्दिष्टांवरील खर्च भागविण्याच्या दृष्टीने पुरेशी नसल्याचे आढळून आल्यास किंवा वार्षिक अर्थसंकल्प तयार करताना ज्या खर्चाची कल्पना करण्यात आली नसेल असा "नवीन बाबींवरील खर्च" त्या वित्तीय वर्षात करणे आवश्यक असेल त्यावेळी शासनाने असा खर्च करण्यासाठी विधानमंडळाची संमती घेणे आवश्यक ठरते.

संविधानाच्या अनुच्छेद 205 अन्वये पुढीलपैकी कोणत्याही बाबींच्या संबंधात वित्तीय वर्षामध्ये विधानमंडळाला पूरक मागण्या सादर करण्यात येतात :-

- (1) शासनाने आकस्मिकता निधीतून मंजूर केलेल्या आगाऊ रकमांची भरपाई करणे.
- (2) वित्तीय वर्ष संपेपावेतो, एखाद्या विशिष्ट सेवेवरील खर्च भागविण्याच्या प्रयोजनार्थ वा मंजूर केलेली विनियोजने अपुरी आहेत असे आढळून आले तर, विनियोजन अधिनियमांमध्ये समाविष्ट केलेली विनियोजने वाढविणे, आणि
- (3) ज्या नवीन बाबींवरील वार्षिक आवर्ती खर्च रु, 1,00,000 किंवा त्यापेक्षा जास्त असेल किंवा अनावर्ती खर्च रुपये 10,00,000 किंवा त्यापेक्षा अधिक असेल अशा नवीन बाबींवरील खर्च.

अधिक खर्चाच्या मागण्या - अधिक अनुदानाकरिता केलेली मागणी ही पूरक अनुदानाकरिता केलेल्या मागणीपेक्षा भिन्न स्वरूपाची असते. पूरक अनुदानाची मागणी ही मूलतः ज्या अनुदानाच्या गरजेचा पूर्व अंदाज चालू वर्षीच करण्यात येतो, अशा अनुदानाकरिता केलेली असून, ती संबंधित वर्षातच सादर केली जाते, तर अधिक अनुदानाकरिता केलेली मागणी ही, कोणत्याही मागील वर्षातील मंजूर अनुदानापेक्षा झालेला अधिक खर्च नियमांत बसविण्यासाठी सादर केली जाते.

वर्षाच्या सर्व खर्चाची लेखा परीक्षा करण्यात येऊन आणि भारताचे नियंत्रक व महालेखा परीक्षक यांनी त्या वर्षाचे विनियोजन लेखे संकलित केल्यानंतर आणि विधान मंडळाच्या लोक लेखा समितीने त्यावर विचार केल्यानंतरच अधिक अनुदानाच्या मागण्या विधानसभेपुढे मांडता येतात.

अपेक्षित खर्चाचा अंदाज शक्य तितका बिनचूक व्हावा यासाठी सर्वप्रकारे काळजी घेतली जात असली तरी वित्तीय वर्षाच्या अखेरच्या काही महिन्यांमध्ये काही अनपेक्षित खर्च संबंधित अर्थसंकल्पीय शीर्षामध्ये खर्चखाती घातला जातो. त्यामुळे मंजूर अनुदाने व विनियोजने यापेक्षा अधिक खर्च होतो. अशा प्रकारे निरनिराळ्या शीर्षाखाली झालेला जादा खर्च वित्तीय वर्ष संपल्यावर महालेखापालाकडून शोधून काढण्यात येतो व तो लेखापरीक्षा अहवालात दाखवण्यात येतो. हा लेखापरीक्षा अहवाल विधानमंडळाला सादर करण्यात येतो. हा अधिक खर्च कोणत्या परिस्थितीत झाला याबाबत लोक लेखा समितीकडून त्याची तपशीलवार छाननी करण्यात येते आणि जर त्या समितीचे समाधान झाले असेल तर ती तो अधिक खर्च नियमानुकूल करण्याची शिफारस करते. त्यानंतर शासनाकडून या अधिक खर्चाचे विवरणपत्र खर्चाच्या पूरक विवरणपत्राच्या पध्दतीने तयार केले जाते. ते संविधानाच्या अनुच्छेद 205 (1) (ब) अन्वये विधानमंडळाला सादर केले जाते.

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांना भारताच्या संविधानाच्या अनुच्छेद 149 व 150 अन्वये शासनाचे लेखे व त्याचे लेखा परिक्षण यासंबंधीचे अधिकार प्राप्त झाले आहेत ते लेख्यांचे व त्यांच्या परीक्षणाचे स्वरूप व व्याप्ती यासंबंधात एकमेव प्राधिकारी आहेत.

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक आणि महालेखापाल यांची भूमिका - काही अपवादात्मक बाबी वगळता राज्याचे लेखे ठेवण्याचे काम त्यांच्याकडे सोपवण्यात आले आहे. संविधानाच्या अनुच्छेद 150 अन्वये भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक ह्यांनी राष्ट्रपतींची मान्यता घेऊन विहित केलेल्या स्वरूपात राज्याचे लेखे ठेवणे आवश्यक आहे. हे लेखे ठेवण्याचे काम त्यांचा राज्यातील प्रतिनिधी म्हणून महालेखापाल (लेखा व अनुज्ञेयता) यांच्याकडून करण्यात येते.

राज्यातील अधिकारी वित्तीय बाबतीत संविधानानुसार आणि अधिनियम व त्याखालील नियम व आदेश यांनुसार खर्च करीत आहेत किंवा नाहीत हे पाहणे भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांचे काम आहे. त्यांच्या वतीने हे काम राज्याचे महालेखापाल (लेखापरीक्षा) पाहतात. राज्याच्या लेख्यासंबंधीचे अहवालही नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या वतीने राज्याचे महालेखापाल (लेखापरीक्षा) (Accountant General) (Audit) तयार करतात. हे अहवाल नियंत्रक व महालेखापरीक्षक राज्यपालांना सादर करतात व राज्यपाल ते राज्याच्या विधानमंडळापुढे मांडण्याची तजवीज करतात.

अर्थसंकल्पावरील चर्चा - विधानसभेत अर्थसंकल्पाचा विचार दोन टप्प्यात केला जातो. (एक) सर्वसाधारण चर्चा, आणि (दोन) अनुदानाच्या मागण्यांवरील चर्चा व मतदान.

(एक) अर्थसंकल्पावरील सर्वसाधारण चर्चा - अर्थसंकल्प विधानसभेस सादर झाल्यानंतर सात दिवस उलटून गेल्यावर, विधानसभेत अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या तत्वांच्या तसेच राज्याच्या कृषी, आर्थिक व करविषयक धोरणांच्या अनुषंगाने सर्वसाधारण चर्चा केली जाते. अशा चर्चेसाठी जास्तीत जास्त सहा दिवस नेमून देता येतात. या चर्चेच्या वेळी कोणताही प्रस्ताव मांडता येत नाही अथवा अर्थसंकल्पावर कोणत्याही प्रकारे मतदान घेतले जात नाही (म.वि.स. नियम 246), चर्चेच्या शेवटच्या दिवशी वित्त मंत्री चर्चेला उत्तर देतात व चर्चा समाप्त होते. (म.वि.स. नियम 250) अर्थसंकल्पात समाविष्ट असणाऱ्या विविध बाबींवर तपशीलवार चर्चा मागण्यांवरील चर्चेच्या वेळी करता येते.

(दोन) अर्थसंकल्पातील अनुदानांच्या मागण्यांवरील चर्चा व मतदान - अर्थसंकल्प विधानसभेला सादर केल्यानंतर लवकरात लवकर दहा दिवसांनंतर, त्यात समाविष्ट करण्यात आलेल्या अनुदानाच्या मागण्यांवर सभागृहात चर्चा व मतदान केले जाते. अशा चर्चेसाठी जास्तीत जास्त अठरा दिवस नेमून देता येतात. (म.वि.स. नियम 251[1]) ही चर्चा व मतदान विभागवार अनुदानाच्या मागण्यांच्या संबंधात असते.

अनुदानाच्या विभागीय मागण्यांच्या चर्चेसाठी नेमून देण्यात येणाऱ्या दिवसात सर्वच विभागाच्या मागण्यांवर चर्चा होणे अशक्यप्राय असल्यामुळे कोणत्या विभागांच्या मागण्यांवर व कोणत्या प्राथम्यक्रमाने चर्चा व मतदान घ्यावयाचे ते विधानसभेतील विरोधी पक्ष नेत्यांशी विचारविनिमय करून ठरविण्यात येते. अर्थसंकल्पातील मागण्यांवरील चर्चेसाठी विभागांचा प्राथम्यक्रम (Priority of Departments) सर्व सदस्यांना विधानसभा पत्रक भाग दोनद्वारे देण्यात येतो.

साधारणपणे कोणत्याही एका विभागाच्या मागण्यांवरील चर्चा व मतदान यासाठी दोन दिवसांपेक्षा अधिक वेळ दिला जात नाही व त्या मागण्यांसाठी त्या दिवशी ठरवून दिलेला वेळ संपताच त्या मतास टाकण्यात येतात. (म.वि.स. नियम 252)

अनुदानांच्या मागण्यांवरील चर्चेसाठी नेमून दिलेल्या दिवसांपैकी शेवटच्या दिवशी बैठकीचे कामकाज संपण्याची जी वेळ असेल (उदा. सायंकाळी 6.00) त्या वेळेपूर्वी अर्धा तास अगोदर (म्हणजे दुपारी 5.30 वाजता) चर्चा थांबविण्यात येते आणि त्या वेळेपर्यंत अर्थसंकल्पातील ज्या विभागांच्या मागण्यांवर चर्चा किंवा मतदान झालेले नसेल त्या सर्व मागण्यांवर केवळ मतदान घेऊनच त्या मागण्या, एका मागून एक संमत करण्यांत येतात. या कार्यवाहीला "चर्चारोध" (Guillotine) म्हणतात. [म.वि.स. नियम 251 (2)]

चर्चारोध लावण्यात येणाऱ्या दिवशी कामकाजाच्या शेवटच्या अर्धा तासाच्या वेळेत स्थगन प्रस्तावाद्वारे किंवा इतर कोणत्याही प्रकारे कोणताही दिरंगाईचा किंवा विलंबकारी प्रस्ताव (Dilatory Motion) मांडून कामकाजात अडथळा आणता येणार नाही [म.वि.स. नियम 251 (2)]

कपात-सूचना (Cut Motion) - शासकीय खर्चाच्या (1) दत्तमत (Voted) आणि (2) भारित (Charged) या प्रकारांपैकी "दत्तमत" या शीर्षाखाली अर्थसंकल्पात ज्या रकमा दाखविल्या जातात त्यावरच सभागृहात मतदान केले जात असल्यामुळे "दत्तमत" रकमांच्या अनुदानांच्या संबंधात कोणतेही अनुदान (1) कमी करण्यासाठी किंवा (2) त्यातील कोणतीही बाब वगळण्यासाठी किंवा (3) एखादी बाब कमी करण्यासाठी सदस्य "कपात सूचना" देऊ शकतात. परंतु अनुदान वाढविण्यासाठी किंवा त्याचा मूळ उद्देश बदलण्यासाठी असे प्रस्ताव (कपात सूचना) देता येणार नाहीत (म.वि.स. नियम 256).

कपात सूचना, ती ज्या मागणीशी संबंधित आहे ती मागणी सभागृहात चर्चेसाठी व मतदानासाठी ज्या दिवशी येणार असेल त्याच्या चार पूर्ण दिवस आधी द्यावयाची असते. (विधानसभा नियम समितीच्या दिनांक 14 फेब्रुवारी, 2008 रोजीच्या बैठकीत घेतलेल्या निर्णयानुसार एका सदस्याला प्रत्येक विभागासाठी कमाल 10 सूचना देता येतात.) कपात-सूचना ज्या नमुन्यात द्यावयाच्या असतात त्याच्या छापील प्रती (फॉर्मस) विधानमंडळ सचिवालयाच्या "ड-3" शाखेतून मिळू शकतात.

कपात सूचनांचे पुढीलप्रमाणे तीन प्रकार आहेत :-

(एक) एक रुपयाची कपात (धोरणविषयक कपात) (Disapproval of Policy Cut) - अत्यंत महत्त्वाचे धोरणविषयक प्रश्न त्यात शासनाला आलेले अपयश इ. विषय यात मांडता येतात ही कपात-सूचना अविश्वासचा प्रस्ताव निदर्शक म्हणून समजली जाते आणि म्हणून शासनावर अविश्वास व्यक्त करावयाचा असेल तरच अशी सूचना दिली पाहिजे. ही सूचना सभागृहात मांडण्यात येऊन मंजूर झाल्यास मान्य संसदीय प्रथेप्रमाणे मंत्रीमंडळाला राजीनामा द्यावा लागतो.

(दोन) लाक्षणिक कपात (Token Cut) - शासनाच्या सर्वसाधारण कारभारावर किंवा संबंधित विभागाच्या सर्वसाधारण धोरणावर चर्चा उपस्थित करावयाची असेल, तर कोणत्याही मागणीला नाममात्र (लाक्षणिक) 100 रुपयांची कपात सूचना दिली पाहिजे. अशी कपात सूचना सभागृहाने मंजूर केल्यास त्याचा अर्थ सभागृहाने शासनाच्या धोरणावर असमाधान व्यक्त केले असा होतो.

(तीन) विशिष्ट रकमेची कपात (Economy Cut) - मागणीत किंवा त्यातील एखाद्या बाबीच्या संबंधात विशिष्ट रकमेची कपात जेव्हा सुचवावयाची असते त्यावेळी त्या विशिष्ट रकमेची कपात-सूचना दिली पाहिजे. अशी सूचना देतेवेळी सदरहू कपात कशी करता येईल हे त्या सदस्याने दाखवून दिले पाहिजे. अशी सूचना सभागृहाने मंजूर केल्यास फक्त कमी केलेल्या रकमेच्या अनुदानासाठीच्या मागणीवरच मतदान केले जाते.

जेव्हा एकाच मागणीसंबंधीने निरनिराळ्या (कपात-सूचना) देण्यात येतात तेव्हा अध्यक्ष निदेश देतील त्या अनुक्रमाने त्यावर चर्चा केली जाते [म.वि.स. नियम 256 (5)]

कपात सूचना देण्यासंबंधीचे काही संकेत -

(1) सत्ताधारी पक्षातील सदस्यांनी कपात सूचना देऊ नयेत.

- (2) "एक रुपयाची कपात सूचना" अविश्वासाचा प्रस्ताव निदर्शक म्हणून समजली जात असल्यामुळे ती देताना सदस्यांनी गांभीर्यपूर्वक विचार करून दिली पाहिजे.
- (3) कपात सूचनेत चर्चेचा विषय स्पष्टपणे व थोडक्यात नमूद केला पाहिजे.
- (4) निरनिराळ्या सूचना एकत्रित करण्यात येऊ नयेत. उदाहरणार्थ एकाच प्रस्तावाद्वारे अनेक बाबी कमी करण्यास सुचविण्यात येऊ नये. मागणीतील एखादी बाब वगळण्याचे सुचवून त्याद्वारे एकूण मागणीत त्या बाबी इतकी कपात सुचविणे योग्य ठरणार नाही. थोडक्यात म्हणजे प्रत्येक बाबीसाठी स्वतंत्र कपात सूचना देणे आवश्यक असते.
- (5) मागणीत किंवा तिच्या एखाद्या विशिष्ट बाबीमध्ये कपात सुचवितेवेळी किती रकमेची कपात सुचवावयाची आहे ते स्पष्ट केले पाहिजे. केवळ एक-तृतीयांश किंवा "25" टक्के किंवा गत वर्षीच्या अंदाजापेक्षा जेवढी वाढ अधिक दर्शविली आहे तेवढी रक्कम कमी करावी असे सुचवू नये.
- (6) एका नमुन्यात (Form) एकापेक्षा अधिक कपात सूचना सुचवू नयेत.

पूरक मागण्या/लाक्षणिक अनुदानाच्या मागण्या/अतिरिक्त मागण्या

पूरक मागण्या (Supplementary Demands) - (म.वि.स. नियम 260) राज्याचा अर्थसंकल्प हा भविष्यातील

जमाखर्चाच्या अंदाजावर आधारित असून त्यातील तरतुदी प्रत्यक्षात पुरेशा राहतीलच असे म्हणता येत नाही. त्यामुळे एखाद्या वित्तीय वर्षात विधानमंडळाने मंजूर केलेली विनियोजने पुरेशी नसल्याचे आढळून आल्यास किंवा वार्षिक अर्थसंकल्प तयार करताना ज्या खर्चाची कल्पना करण्यात आली नसेल अशा नवीन बाबींवरील खर्च या वित्तीय वर्षात करणे आवश्यक असेल त्यावेळी शासनाने असा खर्च करण्यासाठी विधानमंडळाची संमती घेणे आवश्यक ठरते व त्यासाठी ज्या मागण्या केल्या जातात त्यांना "पूरक किंवा पुरवणी मागण्या" म्हणतात.

अर्थसंकल्पाप्रमाणेच पूरक मागण्याही राज्यपाल नेमून देतील अशा दिवशी विधानसभेला सादर केल्या जातात. पूरक मागण्या सभागृहाला सादर झाल्यानंतर तीन दिवस उलटून गेल्यावर, त्यावर सभागृहात चर्चा व मतदान केले जाते. अशा चर्चेसाठी एक किंवा अधिक दिवस नेमून देण्यात येतात.

पूरक मागण्यांवरील चर्चा ही ज्या विशिष्ट बाबी मिळून ती मागणी बनलेली असेल. त्या बाबीपुरतीच मर्यादित असते व त्यावेळी मूळ अनुदान किंवा त्या अनुदानामागील धोरण यावर चर्चा करता कामा नये [नियम 258 (3)]

अर्थसंकल्पीय मागण्यांवरील चर्चेच्या संबंधात कपात सूचना, चर्चेसाठी विभागांचा प्राथम्यक्रम, चर्चारोध इत्यादी ज्या तरतुदी आहेत त्या सर्व पूरक मागण्यांवरील चर्चा व मतदान यासाठीही लागू आहेत.

लाक्षणिक अनुदानाच्या मागण्या (Token Demands) - ज्या मागणीस ज्या कारणासाठी अगोदरच विधानसभेची मंजूरी मिळाली आहे, अशा मागणीतील काही शिल्लक रकमा नवीन कामासाठी किंवा पूर्वी ज्या कामासाठी तरतूद करण्यात आली होती, त्या कामाच्या स्वरूपात बदल करण्यात येऊन त्यावर खर्च करावयाची असेल तर त्यास विधानसभेची मंजूरी घेणे आवश्यक असते. तेव्हा ह्या कामासाठी जी मागणी करण्यात येते तिला लाक्षणिक अनुदान म्हणतात. याकरिता 10 रुपये रकमेची नाममात्र मागणी करण्यात येते. या मागणीला विधानसभेने मंजूरी दिल्यास पुनर्विनियोजन (Re-appropriation) करून रक्कम उपलब्ध करून देता येते. (म.वि.स. नियम 261)

अतिरिक्त मागण्या (Excess Demand) - कोणत्याही आर्थिक वर्षात विधानसभेने मंजूर केलेल्या मागणीपेक्षा जादा रक्कम खर्च झाली असेल तर त्या खर्चाच्या जादा रकमेस या वर्षाकरिता विधानसभेची मंजूरी घेणे आवश्यक असते. अशा मागणीस अतिरिक्त मागणी म्हणतात. विधानमंडळाच्या लोकलेखा समितीने याबाबत आवश्यक छाननी करून केलेल्या शिफारशीनुसार या मागण्या असल्याने त्यावर सहसा चर्चा होत नाही. अशा मागण्या विधानसभेस सादर करण्याचा दिवस राज्यपाल नेमून देतात. अनुदानाच्या मागण्यांवर ज्याप्रमाणे कार्यवाही केली जाते त्याप्रकारे या मागण्यावरही कार्यवाही केली जाते (म.वि.स. नियम 259)

लेखानुदान/विनियोग अधिनियम

लेखानुदान (Vote on Accounts) - एखाद्या वित्तीय वर्षाच्या काही भागाकरताच विधानमंडळात वार्षिक अर्थसंकल्प मंजूर करण्यासंबंधात घालून दिलेली कार्यपध्दती न अनुसरता, राज्याच्या एकत्रित निधीतून काही रक्कम काढून घ्यावी लागते असे काही प्रसंग येतात. अशा प्रकरणांत आगामी वित्तीय वर्षाच्या एखाद्या भागातील अपेक्षित खर्चाकरिता "लेखानुदान" मंजूर करण्याची विधानमंडळात विनंती केली जाते. संविधानाच्या अनुच्छेद 203 व 204 यामध्ये विहित केलेली कार्यपध्दती पूर्ण केली जाईपर्यंत वित्तीय वर्षाच्या कोणत्याही भागाच्या अंदाजित खर्चाच्या बाबतीत आगाऊ अनुदान देण्याचे अधिकार राज्याच्या विधानसभेला संविधानाच्या अनुच्छेद 206 अन्वये देण्यात आले आहेत.

विनियोजन अधिनियम - वित्त मंत्र्यांनी सादर केलेल्या अंदाजात काही फेरबदल करून किंवा कोणतेही फेरबदल न करता, वार्षिक अर्थसंकल्पाला विधानमंडळाकडून अंतिमरित्या मान्यता मिळाल्यानंतर किंवा आगामी वित्तीय वर्षाच्या एखाद्या भागाकरिता असलेल्या अंदाजित खर्चाच्या बाबतीत आगाऊ अनुदाने देण्याबाबतचा लेखानुदान प्रस्ताव विधानमंडळाने मंजूर केल्यानंतर विनियोजन विधेयक किंवा विनियोजन (लेखानुदान) विधेयक विधानमंडळाला सादर करावे लागते. अशा विधेयकांमध्ये विशिष्ट उद्दिष्टे व सेवा आणि आगामी वित्तीय वर्षात किंवा यथास्थिती, वर्षाच्या काही भागात या उद्दिष्टांवर व सेवांवर एकत्रित निधीतून ज्या मर्यादेपर्यंत खर्च करण्यात येण्याची शक्यता असेल ती खर्चाची मर्यादा स्पष्ट करणाऱ्या अनुसूची

असतात. विधेयके विधानमंडळाने संमत केल्यानंतर आणि राज्यपालांनी त्यास संमती दिल्यानंतर, ती विधेयके अनुक्रमे विनियोजन अधिनियम किंवा विनियोजन (लेखानुदान) अधिनियम बनतात.

स्थूल मागण्या - विधानमंडळाने संमत केलेल्या कायदानुसार केलेल्या विनियोजनाव्यतिरिक्त इतर कोणतीही रक्कम राज्याच्या एकत्रित निधीमधून काढणे संविधानाच्या अनुच्छेद 266 मधील तरतुदीनुसार अनुज्ञेय नाही. भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांनी घालून दिलेल्या एखाद्या विवक्षित प्रधान शीर्षाखालील खर्च कमी करून जमा रकमा किंवा वसूल केलेल्या रकमा लेखांकनाच्या तत्वांनुसार समायोजित केलेल्या असल्या तरी राज्याच्या एकत्रित निधीमधून एखाद्या वित्तीय वर्षात प्रत्येक प्रधानलेखा शीर्षाखाली करण्यात यावयाच्या निश्चित खर्च किंवा मागणी विधानमंडळाने विनिर्देशपूर्वक प्राधिकृत केलेली असणे आवश्यक आहे. म्हणून विधानमंडळाला सादर करावयाच्या मागण्या, प्रस्तुत अर्थसंकल्पीय शीर्षकाखालील खर्चातून वजा दाखवलेल्या अंदाजित जमा रकमा व वसूलीच्या रकमा विचारात न घेता अंदाजित स्थूल खर्चाच्या स्वरूपात असल्या पाहिजेत.

खर्चाचे पूरक विवरणपत्र / अधिक खर्चाचे विवरणपत्र

खर्चाचे पूरक विवरणपत्र - विनियोजन अधिनियमात विनिर्दिष्ट केलेल्या विनियोजनाप्रमाणे सर्व बाबतीत खर्च मर्यादित करणे शक्य होणार नाही. काही बाबींकरिता किंवा सेवाकरिता केलेली विनियोजने अर्थसंकल्पीय अंदाज तयार करताना कल्पना नसलेल्या कारणामुळे अपुरी असल्याचे आढळून येईल किंवा वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र तयार करताना कल्पना नसलेल्या अशा एखाद्या नवीन सेवेवरील खर्चाकरिता तरतूद करण्याची आवश्यकता वित्तीय वर्षात निर्माण होऊ शकेल. तसेच एखाद्या तातडीचा व अकल्पित खर्च भागविण्याकरिता आकस्मिकता निधीतून मंजूर केलेल्या आगाऊ रकमांची आकस्मिकता निधीमध्ये भरपाई करणेही आवश्यक असते. अशा सर्व, प्रकरणांच्या बाबतीत एकत्रित निधीतून आवश्यक विनियोजने करण्यासाठी विधानमंडळाला खर्चाचे पूरक विवरणपत्र सादर करावे लागते. खर्चाच्या पूरक विवरणपत्राच्या संकलनाकरिता आवश्यक असलेली माहिती मंत्रालयाच्या संबंधित प्रशासनिक विभागाकडून वित्त विभागाला योग्य वेळी पुरविली गेली पाहिजे. पूरक विवरणपत्रात समाविष्ट केलेला खर्च प्राधिकृत करण्यासाठी अर्थसंकल्प मंजूर करण्यासाठी घालून दिलेली कार्यपध्दतीच अनुसरण्यात येते. विधानसभेने मागण्यांवर मतदान केल्यानंतर एकत्रित निधीतून रकमा काढण्याचा प्राधिकार देणारा पुरवणी विनियोजन अधिनियम विधानमंडळ संमत करते.

अधिक खर्चाचे विवरणपत्र - कोणत्याही वर्षासंबंधीचे रोखीचे व्यवहार हे 31 मार्च रोजी बंद करण्यात येतात. मात्र आंतरशासकीय समायोजनांचे व्यवहार याला अपवाद असून रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाला हे व्यवहार 27 एप्रिलपर्यंत करण्याची परवानगी आहे. ह्या तारखेनंतर रोखीच्या व्यवहाराची नोंद घेतली जात नाही. त्या वर्षाचे लेखे बंद केले जातात. तथापि, लेखापरिक्षाविषयक तपासणी आणखी काही काळ चालू राहते आणि महालेखापाल यांच्याकडून लेखा अंतिमरित्या बंद करण्यात येण्यापूर्वी वर्गीकरणातील चुका काढून टाकण्याकरिता व अंतिम आकडेवारीच्या आधारे रकमाचे लेखांतरण करण्याकरिता

निरनिराळ्या शीर्षामध्ये अंतर्गत समायोजने केली जातात. नंतर अंतिमरित्या बंद केलेल्या व लेखा परीक्षा केलेल्या लेख्यांचे महालेखापाल, महाराष्ट्र यांच्याकडून संकलन केले जाते व ते भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांचेमार्फत व शासनाला (एक) वित्त लेखे व (दोन) विनियोजन लेखे या स्वरूपात सादर केले जातात. वित्तीय वर्ष चालू असताना काही बाबींवर व सेवांवर विधानमंडळाने मंजूर केलेल्या विनियोजनापेक्षा जास्त खर्च करण्यात आला असल्याचे विनियोजन लेख्यांवरील अहवालावरून दिसून येते. या जादा खर्चाबाबत विचार करतेवेळी मंत्रालयाच्या विभागांना नियंत्रक अधिकाऱ्यांकडून सविस्तर कारणे मिळवून ती लोकलेखा समितीपुढे ठेवावी लागतात. अधिक खर्चाच्या पुष्ट्यर्थ दिलेले समर्थन लोकलेखा समितीला समाधानकारक वाटले तर तो अधिक खर्च नियमानुकूल करावा अशी शिफारस ती समिती करते. चुकीच्या वर्गीकरणामुळे विशिष्ट अधिक खर्च किंवा बचत विनियोजन लेख्यांत बरोबर दाखविली गेली नाही असे सिध्द झाल्यास, समिती या वस्तुस्थितीची नोंद घेते व त्यानुसार शिफारस करते. समितीने केलेल्या शिफारशींच्या आधारे, वित्त विभाग, विधानमंडळाच्या विचारार्थ ठेवण्यासाठी अधिक मागण्यांचे विवरणपत्र तयार करतो. विधानमंडळात अधिक मागण्यांवर मतदान झाल्यानंतर विधानमंडळापुढे अधिक विनियोजन विधेयक मांडण्यात येते व ते संमत झाल्यानंतर त्याचे अधिक विनियोजन अधिनियमात रुपांतर होते.

नवीन खर्च - पूर्वी ज्या बाबी रीतसर मान्य करण्यात आल्या असतील आणि दरवर्षी विशिष्ट नवीन मंजुरीशिवाय ज्यांचा वार्षिक अर्थसंकल्पात समावेश करणे आवश्यक असेल, अशा बाबींच्या संबंधातील करावयाच्या तरतुदीशिवाय अशा काही बाबी असू शकतील की, त्यासाठी मागील वर्षात तरतूद करण्यात आली नव्हती आणि आगामी वर्षाच्या अर्थसंकल्पात त्यांच्यासाठी विनिर्देशपूर्वक तरतूद करून त्यांवर खर्च करणे आवश्यक असेल. अशा बाबींना खर्चाच्या "नवीन बाबी" म्हणतात. अंतर्भूत खर्चाचे स्वरूप व व्याप्ती यास अनुसरून "नवीन बाबींवर" करावयाच्या खर्चास विधानमंडळाची किंवा शासनाची विशिष्ट मंजुरी घेणे आवश्यक असते.

अर्थसंकल्पात समाविष्ट करण्याच्या दृष्टीने एखादी खर्चाची बाब "नवीन" आहे किंवा नाही हे ठरविण्यासाठी मागील वर्षामध्ये तशा स्वरूपाचा खर्च अर्थसंकल्पात समाविष्ट केला होता का? ही प्रमुख कसोटी आहे, दुसऱ्या शब्दात, नवीन धोरणाचा स्वीकार, होणारा खर्च, नवीन सवलतींची तरतूद किंवा विद्यमान सवलतीच्या स्वरूपात भरीव फेरबदल या बाबी सर्वसाधारणपणे नवीन म्हणून समजण्यात याव्या. तथापि, एखाद्या प्रकरणात मान्यता प्राप्त सेवेवरील खर्चातील वाढ ही तिच्या व्याप्तीमुळे नवीन बाब समजण्याइतकी महत्त्वाची समजली जाऊ शकते. उदाहरणार्थ पुरवठा सेवा, सहायक अनुदान इत्यादी यासाठी असलेल्या तरतुदीत भरीव वाढ.

महाराष्ट्र विधानसभा नियमांतील नियम 256 खालील प्रस्ताव (कपात सूचना) तयार करण्याबाबतचे अनुदेश

1. म.वि.स. नियम 256 (1) मधील तरतूदीनुसार कोणत्याही अनुदानात कपात करण्यासाठी किंवा त्या अनुदानातील कोणतीही बाब गाळण्यासाठी किंवा तीत कपात करण्यासाठी प्रस्ताव सुचविता येतील. पण त्या अनुदानाच्या पूर्व नियोजनात वाढ किंवा बदल करण्यासाठी प्रस्ताव सुचविता येणार नाही. संपूर्ण बाब गाळण्याबाबतचे प्रस्ताव योग्य ठरणार नाहीत.

2. नियम 256 (2) मधील तरतूदीनुसार एका मंत्रालयीन विभागासाठी दहापेक्षा अधिक नाहीत इतक्या प्रस्तावाची नोटीस ज्या मागणीशी संबंधित आहेत ती मागणी करण्यात येण्याचे चार पूर्ण दिवस आधी देण्यात आली पाहिजे. (विधानसभा नियम समितीच्या दिनांक 14 फेब्रुवारी, 2008 रोजीच्या बैठकीत घेतलेल्या निर्णयानुसार) विहित केलेल्या प्रपत्राद्वारे अशा सूचना देण्यात आल्या पाहिजेत.

3. नियम 256 (3) मधील तरतूदीनुसार भारित (Charged) खर्चाशी संबंधित असलेल्या बाबी गाळण्यासाठी किंवा त्यात कपात करण्यासाठी प्रस्ताव मांडता येणार नाही. परंतु मागणीतील मुख्य शीर्ष किंवा शीर्षाखालील भारित व दत्तमत (Voted) खर्चाच्या एकूण रकमेपैकी दत्तमत खर्चापेक्षा अधिक नाही एवढ्या रकमेची कपात करण्याकरिता प्रस्ताव सुचविता येतील.

4. कपात सूचना देताना सदस्यांनी खालील संकेत पाळावेत, अशी त्यांना विनंती आहे -

(अ) मागणीत किंवा एखाद्या बाबतीत ठराविक रकमेची कपात करण्याचा प्रस्तावाचा हेतू असेल तर, त्याविशिष्ट रकमेची कपात सुचविण्यात यावी अशावेळी कपात सुचविणाऱ्या सदस्याने त्या विशिष्ट रकमेची कपात कशी करता येईल ते दाखवून द्यावे अशी अपेक्षा आहे.

(ब) असा कपात प्रस्ताव करण्यामागे जर सर्वसाधारण कारभारावर किंवा संबंधित विभागाच्या सर्वसाधारण धोरणावर चर्चा करण्याचा हेतू असेल तर 100 किंवा 1,000 रुपयांची पण त्यातल्या त्यात 100 रुपयांची कपात सुचविणे अधिक योग्य. असा प्रस्ताव सभागृहात मान्य झाल्यास त्याचा अर्थ शासनावर अविश्वास असा केला जाणार नाही, तरीपण संबंधित विभागाच्या धोरणाबाबत विधानसभेने असमाधान व्यक्त केले आहे असा त्याचा अर्थ होईल.

(क) एक रुपया कपात करण्यासाठी सुचविलेला प्रस्ताव, अविश्वासाचा प्रस्ताव म्हणून समजला जातो आणि ह्या अर्थाने प्रस्ताव सुचवावयाचा असल्याशिवाय तसे करण्यात येऊ नये.

5. अशा एखाद्या प्रस्तावाची सूचना देताना संबंधित सदस्याने ह्या प्रस्तावाद्वारे उपस्थित करावयाचा चर्चेचा विषय (स्पष्टपणे व थोडक्यात) नमूद करावा [म.वि.स. नियम 256 (4)]

6. अर्थसंकल्पविषयक निवेदन आणि अर्थसंकल्पीय अंदाज ह्या पुस्तकांचा उल्लेख करतांना "निळे पुस्तक" व "पांढरे पुस्तक" असे शब्दप्रयोग वापरू नयेत. त्याऐवजी अनुक्रमे "अर्थसंकल्पविषयक निवेदन" आणि "अर्थसंकल्पीय अंदाज" या शब्दप्रयोगांचा उपयोग करावा.

7. असे प्रस्ताव नवीन वाढीबाबत असतील तरच अर्थसंकल्पविषयक निवेदनाचा उल्लेख करावा. इतर बाबतीत अर्थसंकल्पीय अंदाजातील नोंदीचाच उल्लेख करण्यात यावा.

8. निरनिराळे प्रस्ताव एकत्रित करण्यात येऊ नयेत. उदाहरणार्थ कोणतीही एखादी बाब वगळण्याचे सुचवून त्याद्वारे एकूण मागणीत त्या बाबीइतकी कपात सुचविणे बरोबर होणार नाही. अशा प्रकारचा प्रस्ताव दोन प्रस्तावात विभागला पाहिजे. बाब वगळण्यासाठी एक आणि एकूण मागणीत कपात सुचविण्यासाठी दुसरा तसेच एका प्रस्तावात अनेक बाबी वगळण्यास सुचविणे बरोबर होणार नाही. प्रत्येक बाबीसाठी एक याप्रमाणे सर्व बाबींसाठी वेगवेगळे प्रस्ताव सुचविण्यात यावेत.

मागणीत किंवा एखाद्या बाबीत किती कपात करावयाची ते सपष्टपणे नमूद करण्यात यावे. केवळ 1/3 किंवा 25 टक्के कपात किंवा गेल्या सालच्या अंदाजात जेवढी वाढ केली असेल तितकी रक्कम कमी करणे असे लिहू नये.

9. म.वि.स. नियम 256 खालील सर्व प्रस्ताव कपात सूचनांच्या एकत्रित यादीच्या स्तंभात देण्यात येतील. पहिल्या स्तंभात प्रस्तावाचा अनुक्रमांक, दुसऱ्या स्तंभात मागणी व प्रस्तावाशी संबंधित असलेल्या बाबी, तिसऱ्या स्तंभात कपात सूचनेची रक्कम (बाब"गाळा" किंवा अमूक रुपयांची कपात), चौथ्या स्तंभात प्रस्ताव मांडताना उपस्थित करावयाचे विषय आणि पाचव्या स्तंभात सदस्यांची नावे देण्यात येतील.

10. अर्थसंकल्पीय अंदाजात ज्या क्रमाने मुख्य लेखा शीर्ष असतील त्या क्रमानेच मुख्य लेखा शीर्षाखालील प्रस्ताव एकत्रित करण्यात येतील.

11. प्रत्येक मुख्य लेखा शीर्षाखालील -

(अ) (अर्थसंकल्पविषयक निवेदन-खंड 2) नवीन बाबीसंबंधीचे प्रस्ताव प्रथम देण्यात येतील त्यासाठी स्तंभ 2 मध्ये मुख्य लेखा शीर्ष, नवीन बाबीचा क्रमांक आणि पृष्ठ क्रमांक देण्यात यावेत. उदाहरणार्थ 229, जमीन महसूल, बाब क्रमांक एक, पृष्ठ

(ब) (एक) त्यानंतर प्रस्ताव, त्याद्वारे उपस्थित करावयाचे विषय, ज्या बाबीशी संबंधित असतील त्या बाबी, अर्थसंकल्पीय अंदाजात ज्या क्रमाने दिलेल्या असतात त्या क्रमानेच देण्यात येतील.

(दोन) एकूण मागणीत कपात सुचवून त्याद्वारे विभागाच्या एकंदरीत धोरणाची चर्चा करण्याचा उद्देश असेल तर असे प्रस्ताव शेवटी देण्यात येतील.

(तीन) अशा प्रस्तावाबाबत स्तंभ 2 मध्ये पुढील गोष्टी नमूद करण्यात येतील -

मुख्य लेखा शीर्ष, बाबींचे वर्णन, त्यासाठी केलेली तरतूद आणि अर्थसंकल्पीय अंदाजात ज्या पृष्ठावर ही बाब छापली आहे ते पृष्ठ.

(क) कपात प्रस्तावाच्या संकलीत यादीत कपात प्रस्तावांचा क्रम खालीलप्रमाणे असेल.-

(एक) मागणीतील कोणत्याही बाबीवर सुचविलेले एक रुपयाचे कपात प्रस्ताव.

(दोन) बाबी वगळण्याचे प्रस्ताव.

(तीन) इतर कपात प्रस्ताव, इतर सर्व प्रस्तावात अधिकतर कपात सुचविणारे प्रस्ताव प्रथम नमूद करण्यात येतील.

(चार) लाक्षणिक कपात प्रस्ताव.

विनियोजन विधेयकावरील चर्चेचे मुद्दे देण्याबाबत वेळेची मर्यादा . म.वि.स. नियम 264(4) मधील तरतूदीनुसार

विनियोजन विधेयकांवरील चर्चा ही, विधेयकातील अनुदानाच्या संबंधात अभिप्रेत असलेल्या आणि संबंधित अनुदानाच्या मागण्या विचाराधीन असताना पूर्वीच उपस्थित न करण्यात आलेल्या, सार्वजनिक महत्वाच्या किंवा प्रशासनविषयक धोरणाच्या बाबीपुरती मर्यादित असेल.

म.वि.स.नियम 264(5) मधील तरतूदीनुसार चर्चेची पुनरावृत्ती होवू नये म्हणून विनियोजन विधेयकावरील चर्चेत भाग घेऊ इच्छिणा-या सदस्यांना जे कोणते विशिष्ट मुद्दे उपस्थित करावयाचे असतील त्या मुद्द्यांची पूर्वसूचना विनियोजन विधेयकावरील चर्चेच्या आदल्यादिवशी संध्याकाळी 5.00 वाजेपर्यंत देता येईल. (विधानसभा नियम समितीच्या दिनांक 14 फेब्रुवारी, 2008 रोजीच्या बैठकीत घेतलेल्या निर्णयानुसार)

समिती पध्दती

भारतीय संविधानातील तरतुदीनुसार संसदीय शासनपध्दती आपण स्वीकारली आहे संसदीय शासन प्रणालीच तीन अंगे आहेत. (Institutional components)

- (1) विधीमंडळ (Legislature)
- (2) कार्यकारी मंडळ (Executive)
- (3) न्यायमंडळ (Judiciary)

या मंडळाची कामे खालीलप्रमाणे आहेत :-

लोकशाही राज्य व्यवस्थेत जनता ही सार्वभौम असते. (Will of the People is Supreme) आणि जनतेच्या मताचे प्रतिबिंब लोकनियुक्त विधान मंडळात पडते. अतः सार्वभौम अशा जनतेच्या आशाआकांक्षा फलद्रूप करण्याच्या उद्देशाने व प्रशासन चालविण्यासाठी जनकल्याणार्थ असे कायदे करण्याचे काम विधीमंडळाकडे सोपविले आहे. कायद्याची म्हणजेच अधिनियमाची अंमलबजावणी कार्यकारी मंडळ करते व त्याचा अर्थ लावण्याची जबाबदारी न्यायमंडळाकडे सोपविली आहे. शासनाच्या तीन अंगांपैकी विधीमंडळाचे काम अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

संसदीय शासन प्रणालीमध्ये (Parliamentary form of Government) कार्यकारी प्रशासन म्हणजेच मंत्रीमंडळ (Council of Ministers) हे विधीमंडळास जबाबदार असते (Responsible to the Legislature) व ते संयुक्त जबाबदारीच्या तत्वाने कार्य करते (Principal of Collective responsibility). यासाठी विधीमंडळाला कार्यकारी मंडळाच्या कामावर नियंत्रण ठेवावे लागते. अशा प्रकारचे नियंत्रण वैधानिक (Legislative) आर्थिक (Financil) व टिकात्मक (Critical) या माध्यमातून ठेवले जाते, ही कार्ये पार पाडण्यासाठी विधानमंडळ सदस्यांना विविध संसदीय आयुधांचा वापर करावा लागतो.

भारताने आपल्या संविधानानुसार संसदीय लोकशाहीचा व शासनासाठी जबाबदार मंत्रीमंडळ पध्दतीचा अवलंब केला आहे (Responsible Cabinet System) प्रशासनातील सर्व महत्त्वाच्या बाबी विधानमंडळात चर्चेसाठी याव्यात यासाठी संविधानात तरतुदी केल्या आहेत. तसेच विधीमंडळाच्या सभागृहाच्या कार्यपध्दतीविषयक नियमानुसार सभागृहाचे कामकाज चालते. संविधानानुसार अर्थसंकल्प विधीमंडळाच्या सभागृहांना सादर करावा लागतो. विधीमंडळाच्या संमतीशिवाय शासनाला कोणताही कर बसविता येत नाही अगर कोणतीही रक्कम खर्च करता येत नाही. शासनाने सादर केलेल्या अर्थसंकल्पावर चर्चा करताना निरनिराळ्या विभागांच्या कारभारावर टिका करता येते. तसेच स्थगन प्रस्ताव, अविश्वास प्रस्ताव, लक्षवेधी सूचना, प्रश्नोत्तरे इत्यादी संसदीय आयुधांद्वारे शासनावर नियंत्रण ठेवण्याची जबाबदारी विधीमंडळ पार पाडीत असते. याशिवाय राज्य

शासनाच्या कारभारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी विधिमंडळ समित्या नियुक्त करण्यात येतात. या समित्या म्हणजे विधीमंडळाचे दोन चक्षू व एक लगाम आहेत.

संसद ही जनतेच्या आशा-आकांक्षा साकार करित असते. म्हणून सार्वजनिक धोरण जनतेच्या आशा-आकांक्षानुरूप राबविले जाते किंवा नाही यादृष्टीने त्यावर देखरेख ठेवण्यास संसद समर्थ असणे जरूरीचे आहे. तथापि, राज्याच्या सध्याच्या कामकाजाच्या विस्तारित आणि गुंतागुंतीच्या स्वरूपामुळे संसद किंवा विधानमंडळ प्रशासनाची छाननी परिणामकारकरितीने करू शकत नाही किंवा त्यांच्यापुढे येणाऱ्या, गुंतागुंतीच्या, प्रशासकीय, वैधानिक आणि शासकीय समस्यांसाठी पुरेसा वेळ व लक्ष देऊ शकत नाही सभागृहापुढे कामकाजासाठी उपलब्ध असलेला कालावधी मर्यादित असतो आणि त्यातील बराचसा वेळ विधी विधानविषयक प्रस्ताव विचारात घेण्यात किंवा कार्यसूचीपत्रिकेवरील नेहमीच्या बाबी निकालात काढण्यात खर्च होतो. विधानमंडळासमोर येणारी शासनाची पुष्कळशी वित्तीय आणि अन्वेषक स्वरूपाची कामे तांत्रिक स्वरूपाची असल्याने त्यावर अर्थपूर्ण रीतीने व परिणामकारकपणे चर्चा आणि विचार करणे संपूर्ण सभागृहाला कठीण जाते. विधीविधान, अशासकीय सदस्यांची विधेयके यासह संसदीय कामकाजाचा बराचसा भाग तसेच शिक्षण, समाजकल्याण आणि आरोग्य इत्यादी बाबींवरील चर्चा देखिल व्यवस्थितरित्या पार पाडणे शक्य होत नाही त्यामुळे उपयुक्त पर्याय म्हणून समिती पध्दतीचा अंगीकार विधीमंडळात करण्यात येतो.

समिती पध्दतीचा हेतू हा आहे की, प्रशासनाच्या गुंतागुंतीच्या व तांत्रिक स्वरूपांच्या बाबींचा विचार करण्याची जबाबदारी सभागृहातील ठराविक सदस्यांवर (न्यूक्लिअस) सोपविण्यात यावी व त्यायोगे समितीचा संसदीय आयुध वा सभागृहाच्या हातचे साधन म्हणून वापर करावा. सर्व लोकशाही राज्यामध्ये समिती पध्दत सारखीच असली तरी वेगवेगळ्या देशात या पध्दतीची रचना वेगवेगळी असल्याचे दिसून येते. तथापि, त्यामध्ये एक समान वैशिष्ट्य असे आहे की, समित्या ह्या विधानमंडळाची निर्मिती असून त्या साहजिकच विधानमंडळास दुय्यम असतात. समित्यांना सर्व अधिकार विधान मंडळापासूनच प्राप्त होतात (They derive authority from the Legislature) या समित्यांनाच "Mini Legislature" सभागृहाची छोटी प्रतिकृती असे संबोधले जाते. सदर समित्या विधानमंडळाच्या पीठासीन अधिकाऱ्यांच्या अखत्यारीत काम करतात आणि आपले अहवाल विधानमंडळाला सादर करतात.

संसदीय लोकशाही पध्दतीमध्ये समिती पध्दती निर्माण करण्यास जे घटक कारणीभूत ठरले त्यापैकी काही घटक खालीलप्रमाणे आहेत :-

(1) विधानमंडळ सभागृहाच्या सदस्यांची संख्या मोठी असल्यामुळे त्यांना कुठलेही प्रकरण मुद्देसूद आणि सखोल छाननी करून तपासणे कठीण असते.

(2) सभागृहातील चर्चेवर बहुधा पक्षीय राजकारणाचा प्रभाव असतो. याउलट समितीला, राजकारण आड येऊ न देता पक्षविरहित पध्दतीने आपले काम पार पाडणे शक्य होते.

(3) समितीमध्ये सर्वसाधारण गुणवत्तेच्या आधारावर निष्कर्ष काढले जातात त्यामुळे समिती स्थापन करण्याचा उद्देश अधिक चांगल्याप्रकारे साध्य होतो.

(4) समित्यांकडे सोपविलेल्या निरनिराळ्या विषयांचे परीक्षण करताना विविध क्षेत्रातील तज्ञांची मदत घेणे शक्य होते. तथापि, सभागृहास तसे करणे शक्य नसते.

(5) समित्यांना प्राप्त झालेल्या विस्तृत माहितीचा अभ्यास करण्याची संधी याद्वारे प्राप्त होते आणि शासनाचा कारभार आणि समस्या यातील गुंतागुंतीची माहिती करून घेणे सदस्यांना शक्य होते. विविध विषयांवरील कागदपत्रांचा अभ्यास आणि शासनाच्या प्रतिनिधींची तपासणी केल्यानंतर सदस्यांना जनतेच्या गाऱ्हाण्यासंबंधात सुधारात्मक उपाययोजना शोधून काढणे आणि प्रशासनात सुधारणा घडविण्यासाठी मार्ग सुचविणे सुकर होते.

(6) सभागृहाच्या तुलनेत समितीला प्रशासनाच्या विविध विषयांचा अभ्यास करण्यासाठी आणि गुणदोषांचे सम्यदृष्टीने मूल्यमापन करण्यासाठी भरपूर वेळ असतो, आणि

(7) सदस्यांचा जनसामान्यांच्या दैनंदिन जीवनाशी सतत संपर्क येतो. परिणामी सदस्यांना लोकांच्या अडचणी आणि गाऱ्हाणी चांगल्या रीतीने माहिती असतात. त्यामुळे अशा अडचणी दूर करण्याच्या दृष्टीने त्या शासनाच्या प्रतिनिधीकडे ते योग्य रीतीने मांडू शकतात.

समित्या पक्षविरहित पध्दतीने काम करतात. त्यामुळे त्यांच्याकडे आलेल्या बाबी पक्षीय अभिनिवेशरहित पध्दतीने (Non-Party Basis) विचारात घेण्यात येतात. याच कारणांसाठी अहवालाला भिन्न मतपत्रिका जोडण्याची मुभा देण्यात येत नाही. समित्या पीठासीन अधिकाऱ्यांच्या देखरेखीखाली आणि नियंत्रणाखाली कामकाज करतात, साक्षीदारांना बोलाविण्याचा आणि त्यांची तपासणी करण्याचा समित्यांना हक्क आहे. समित्या शासनाकडून कोणतीही माहिती, दस्तऐवज, कागदपत्रे इत्यादी मागवू शकतात. समितीचे कामकाज गोपनीय असते. त्यामुळे कामकाजाचा तपशील प्रसिध्दीकरिता देता येत नाही. समिती किंवा समितीच्या उपसमित्यांसमोर सादर करण्यात आलेली कागदपत्रे, समितीपुढे देण्यात आलेला साक्षीपुरावा किंवा कामकाजाच्या वेळी त्यांच्या बैठकीमध्ये झालेली चर्चा प्रसिध्द करता येत नाही. अशासकीय सदस्य हा नेहमी समिती प्रमुख असतो आणि तो अध्यक्षद्वारे नामनिर्देशित केला जातो. लोकलेखा समितीचा समिती प्रमुख हा संकेतानुसार विरोधी पक्षाचा असतो. सर्वसाधारणपणे मंत्री विधानमंडळ समित्यांचे सदस्य नसतात. समित्यांच्या रचनेचे घटक म्हणून अनेक प्रकारच्या समित्यांचे वर्गीकरण केले जाऊ शकते. पीठासीन अधिकाऱ्यांकडून स्थायी समित्या वैधानिक समित्या, प्रवर समित्या, संयुक्त समित्या आणि तदर्थ समित्या वेळोवेळी नामनिर्देशित केल्या जातात. वित्तीय समित्या (लोकलेखा समिती, अंदाज समिती व सार्वजनिक उपक्रम

समिती) कार्यपध्दतीविषयक समित्या, (नियम व कामकाज सल्लागार समिती), विशेष हक्क समिती, सुखसोयी समिती, (आवास व सदस्यांचे वेतन व भत्ते) दक्षता समिती, (प्रत्यायोजित विधिविधान आश्वासन समिती), महिलांचे हक्क व कल्याण समिती (महिला व बालकल्याण विषयक समिती) इत्यादी वेगवेगळ्या विषयासंबंधीच्या समित्या देखील आहेत.

ह्या समित्यांना संसद/विधानमंडळ सचिवालयाकडून सचिवालयीन सहाय्य पुरविले जाते. संसदेच्या काही समित्यांची प्रमाणशीर प्रतिनिधीत्वाच्या पध्दतीनुसार निवड केली जाते. तर उर्वरित समित्या अध्यक्ष/सभापती यांच्याकडून नामनियुक्त केल्या जातात.

स्टॅफोर्ड क्रीप्स यांच्या मते, समिती पध्दतीची कार्यक्षमता खालील बाबींवर अवलंबून असते :-

(1) संबंधित विषयामध्ये खरी आस्था दाखवून काम करण्याची तयारी असणाऱ्या सर्व पक्षांच्या पुरेशा सदस्यांना समितीत एकत्र आणणे.

(2) विषयाचे गाढे आणि विस्तृत ज्ञान मिळविण्याच्या दृष्टीकोनातून सदस्यांचे सदस्यत्व व त्यांची उपस्थिती याबाबतच्या सातत्याची खात्री करणे.

(3) उत्तम असे उत्कृष्ट प्रशासन निर्माण करण्याची अपेक्षा ठेवून समित्यांमध्ये सामुहिक प्रयत्नाचे वातावरण तयार करणे.

उपरोक्त पध्दतीनुसार समिती पध्दत अधिक परिणामकारक होण्यासाठी खालील उपाययोजना करणे आवश्यक आहे :-

(अ) समित्या गठीत करताना ज्या सदस्यांना कायद्याचे पुरेसे ज्ञान आहे अशा सदस्यांना उपविधान समितीवर नेमण्यात यावे आणि ज्या सदस्यांची स्वाभाविक प्रवृत्ती अर्थशास्त्राकडे असून त्यामध्ये त्यांना विशेष रस आहे अशा सदस्यांना वित्तीय समित्यांवर नेमण्यात यावे. ज्या सदस्यांना स्थानिक किंवा नगरपालिकेच्या ग्रामपंचायतीच्या कार्यामध्ये पुरेशी आस्था आहे अशा सदस्यांना पंचायती राज समितीसारख्या समितीवर नेमण्यात यावे. समाजशास्त्र, महिला आणि बालकल्याण या विषयात ज्यांना रस आहे. विशेषतः महिला सदस्यांना महिलांचे हक्क व कल्याण समितीवर नेमण्यात यावे. अशाप्रकारे विशिष्ट समितीवर योग्य सदस्य नेमणे ही त्या समितीचे कार्य परिणामकारकरितीने चालण्यासाठी अत्यावश्यक बाब आहे.

(ब) शासकीय विभागांनी आवश्यक ती कागदपत्रे योग्य त्या नमुन्यात आणि नियत वेळेत पाठविण्यासाठी योग्य ती काळजी घ्यावी अशी कागदपत्रे विषयसूची किंवा पृष्ठ क्रमांक देऊन योग्य त्या क्रमाने लावण्यात यावीत आणि ती वाचण्याजोगी असावीत.

(क) अनेकदा सदस्य समितीच्या बैठकीला तयारी न करताच उपस्थित राहतात आणि समितीचे काम घाईघाईने संपवून त्यांच्या मतदार संघातील कामासाठी मंत्रालयात जाण्यास उत्सुक असतात ही गोष्ट समिती पध्दतीच्या मूळ संकल्पनेच्या विरुद्ध

आहे. म्हणून समिती पध्दतीच्या परिणामकारक कामकाजासाठी सदस्यांचा समितीच्या कामात जास्तीत जास्त सहभाग असणे जरूरीचे आहे.

(ड) समितीने एक एक प्रश्न हाती घ्यावा जेणेकरून प्रत्येक प्रश्नावर समाधानकारकरितीने साक्षीपुरावा गोळा करता येईल, तसेच सदस्यांनी आळीपाळीने प्रश्न विचारून माहिती मिळविण्याच्या विनिर्दिष्ट पध्दतीचे पालन करावे. एका सदस्यांना त्यांचा मुद्दा पूर्ण केल्यानंतरच दुसऱ्या सदस्यांनी माहिती विचारण्याची सवय जोपासली पाहिजे. समिती प्रमुखाने समितीचे कामकाज सुव्यवस्थित पध्दतीने चालवावे.

(ई) समितीने त्यांचेकडे सोपविण्यात आलेल्या विषयावरील मुद्दे तयार करावेत आणि त्यांच्या विनिर्दिष्ट क्रमाने त्यांचे परिक्षण करावे. विषयाशी संबंधित नियम किंवा कार्यपध्दतीमधील त्रुटी आणि उणीवा शोधून काढतेवेळी समितीचा दृष्टीकोन वस्तुनिष्ठ व विधायक असला पाहिजे. केलेल्या चुका सुधारण्यासाठी किंवा प्रशासकीय पध्दतीत सुधारणा घडविण्याच्या दृष्टीने समितीने सुधारणात्मक उपाय सुचवावेत, मागील चुकांची पुनरावृत्ती होऊ नये यासाठी देखील समिती उपाययोजना सुचवू शकते. शासनाच्या प्रतिनिधी प्रति सदस्यांचे वर्तन संयमी आणि सौजन्यशील असावे. तथापि, कोणताही साक्षीदार काही वस्तुस्थिती लपवित असल्याबद्दल दोषी असल्याचे किंवा असहकार दर्शवित असल्याचे आढळून आल्यास, समितीने त्यांचेविरुद्ध कारवाई सुचवावी. समितीची बैठक बोलाविणे आणि साक्षीदारांना साक्षीसाठी बोलाविणे यासंबंधीच्या इतर किरकोळ मुद्द्यांच्या बाबतीत असे आढळून आले आहे की, साक्षीदारांना अगदी अल्पावधीची नोटीस देऊन बोलाविण्यात येते आणि म्हणून त्यांना तपासणीसंबंधी तयारी करण्यास पुरेसा अवधी मिळत नाही म्हणून साक्षीदारांना पुरेशी आगाऊ नोटीस देणे आवश्यक आहे, जेणेकरून ते चांगली तयारी करून समितीपुढे येऊ शकतील.

विधानमंडळाच्या सदस्यांना जे विशेषाधिकार प्राप्त झाले आहेत तसे अधिकार विधानमंडळाचे अधिकारी यांनादेखिल आपले कर्तव्य बजावित असताना प्राप्त होतात. म्हणून समितीच्या सदस्यांनी समितीचे अधिकारी किंवा कर्मचारी त्यांचे कर्तव्य बजावित असतांना अडथळा आणू नये. अधिकारी व कर्मचारी यांचेबरोबर काम करतांना सदस्यांनी कोणत्याही प्रकारचे अप्रिय वातावरण निर्माण करू नये. कार्यपध्दतीविषयक नियमांनुसार समित्यांना राज्यात आणि कधी कधी राज्याबाहेर देखील अभ्यासदौरे करण्यासाठी परवानगी दिली जाते. संबंधित माहिती घेणे आवश्यक असेल तर माहितीसाठी सविस्तर अभ्यासदौरा नियोजित करावा आणि तीचा सविस्तर अभ्यास केल्यानंतर साक्षीदाराच्या तपासणीसाठी मुद्दे तयार केले जावेत. समिती तिचे विचार व्यक्त करू शकते व अहवालाच्या स्वरूपात शिफारशी करू शकते. परंतु एखादी विशिष्ट कृती करावी किंवा करू नये किंवा विवक्षित कृती विशिष्ट पध्दतीने करावी असा आदेश शासनाच्या कोणत्याही प्राधिकार्याला ती देऊ शकत नाही. समितीने दौऱ्याच्या काळात अशा प्रकारची काळजी घेणे आवश्यक असते.

महाराष्ट्र विधानमंडळाच्या तदर्थ समित्या.

सभागृहात उपस्थित झालेल्या एखाद्या विषयाच्या संदर्भात विधीमंडळाच्या सदस्यांच्या समितीमार्फत चौकशी करून त्याबाबतचा अहवाल सभागृहास विहित कालावधीत सादर करण्याबाबतचा प्रस्ताव संमत करून ज्या समित्या गठीत करण्यात येतात त्या समित्यांना "तदर्थ समित्या (Adhoc Committees) " असे म्हणतात. सदर प्रस्तावात तदर्थ समितीवर नियुक्त करावयाच्या सदस्यांची नांवे, समितीची कार्यकक्षा व कार्यकाल इत्यादी बाबी अंतर्भूत करण्यात येतात. महाराष्ट्र विधानमंडळात दोन्ही सभागृहांनी संमत केलेल्या प्रस्तावानुसार खालील तदर्थ समित्या नियुक्त करण्यात आलेल्या आहेत.

अ.क्र.	तदर्थ समितीचे विषय
1.	ठाणे जिल्ह्यातील गवत एकाधिकार खरेदी चौकशी समिती
2.	डोर्ली (जि. नांदेड) येथील एस्.टी. अपघात चौकशी समिती.
3.	जवाहर रोजगार योजना चौकशी समिती
4.	भटक्या जमातीच्या मुलांच्या आश्रमशाळांची चौकशी समिती.
5.	आदिवासी क्षेत्रातील तूरडाळ एकाधिकार खरेदी चौकशी समिती
6.	मुंबई सार्वजनिक विश्वस्त व्यवस्था अधिनियम, 1950 च्या अंतर्गत येणाऱ्या रुग्णालयांना (ज्यात शुश्रूषालय, प्रसूतिगृह, दवाखाने किंवा वैद्यकीय सहाय्यासाठी असणारे कुठलेही केंद्र यांचा समावेश होतो.) शासनातर्फे देण्यात आलेली मदत, सूट, माफी इत्यादी आणि या रुग्णालयामार्फत निर्धन व समाजातील दुर्बल घटकांतील रुग्णांसाठी राखून ठेवल्यात आलेल्या खाटा, करण्यात येणारा औषधोपचार, वैद्यकीय चाचण्या व तपासण्या, शस्त्रक्रिया इत्यादीसाठी करण्यात येणारा खर्च या संदर्भात सखोल तपासणी करून शासनास शिफारशी करण्यासाठी गठित करण्यात आलेली समिती.
7.	सन 2007-2008 या शैक्षणिक वर्षातील दहावीच्या अभ्यासक्रमातील मराठी व इतर विषयांच्या पुस्तकात आढळून आलेल्या चुका या संदर्भात गठित केलेली समिती.

सदर समित्यांनी विहित कालावधीत त्यांचेकडे सोपविलेल्या विषयांबाबतचे अहवाल दोन्ही सभागृहांत सादर केलेले आहेत.

बर्डी, ता.अक्कलकुंवा,जि.धुळे येथील शासकीय आश्रमशाळेमध्ये आदिवासी मुलींवर झालेल्या लैंगिक अत्याचाराची चौकशी करण्यासाठी मा. महिला व बालविकास राज्यमंत्री यांचे अध्यक्षतेखाली दोन्ही सभागृहांच्या महिला सदस्यांच्या नियुक्त केलेल्या तदर्थ समितीने आपल्या दोन वर्षांच्या कालावधीत दोन्ही सभागृहांना दोन अहवाल सादर केले आहेत. सदर समितीची मुदत दहाव्या विधानसभेच्या मुदतीपर्यंत वाढविण्यात आली होती.

राज्यात कांद्याचे भाव घसरणे, रेल्वे वॅगन उपलब्ध न होणे, कांदा निर्यातबंदी उठविणे इत्यादी विषयाबाबत मा.पणन मंत्री यांचे अध्यक्षतेखाली महाराष्ट्र विधानसभेच्या 9 सदस्यांची **"विधानसभा कांदा तदर्थ समिती"** नियुक्त केली होती. सदर तदर्थ समितीने राज्य शासनाच्या कक्षेतील मुद्द्यांबाबत अंतरिम अहवाल (Interim Report) विधानसभा सभागृहाला दिनांक 25 जुलै, 2003 रोजी सादर केला आणि केंद्र शासनाच्या कक्षेतील मुद्द्यांबाबतचा अंतिम अहवाल (Final Report) विधानसभा सभागृहाला दिनांक 8 डिसेंबर, 2003 रोजी सादर केला.

माजी सैनिकांच्या विविध प्रश्नांसंदर्भात विचारविनिमय करून शिफारशी करण्यासाठी फक्त महाराष्ट्र विधानपरिषदेच्या सदस्यांची **"माजी सैनिकांच्या कल्याणासाठी तदर्थ समिती"** विधानपरिषद सभागृहाने दिनांक 17 डिसेंबर, 2003 रोजी प्रस्ताव संमत करून नियुक्त केली आहे. सभागृहास अहवाल सादर करण्यासाठी सदर तदर्थ समितीने आपला कार्यकाल विधानपरिषद सभागृहाकडून वाढवून घेतला होता. सदर तदर्थ समितीने राज्यातील माजी सैनिकांच्या कल्याणार्थ उपाय योजना सूचविण्याच्या संदर्भात नेमलेल्या माजी सैनिकांचे कल्याण तदर्थ समितीचा अंतिम अहवाल दिनांक 15 डिसेंबर, 2006 रोजी विधानपरिषद सभागृहास सादर करण्यात आला.

आरे दुग्ध वसाहतीमधील जागेचा भाडेपट्टा करार संपुष्टात येऊनही शासनाने जागा ताब्यात न घेणे या संदर्भात नेमलेल्या समितीने दिनांक 1 ऑगस्ट, 2007 रोजी विधानसभा सभागृहास सादर केला.

अध्यापक शिक्षण पदविकेतील आंतरवासिता अमलबजावणी संबंधात संभाव्य त्रुटी व त्या दूर करण्यासाठी उपाययोजना सूचविण्यासाठी नेमलेल्या तदर्थ समितीने दिनांक 26 जुलै, 2008 रोजी विधानसभा सभागृहास अहवाल सादर केला.

चंद्रपूर, गडचिरोली, भंडारा आणि गोंदिया या चार जिल्ह्यांसाठी स्वतंत्र गोंडवाना विद्यापीठ स्थापन करण्यात यावे या संदर्भात नेमलेल्या तदर्थ समितीने दिनांक 16 जून, 2009 रोजी विधानसभा सभागृहास अहवाल सादर केला.

विधानमंडळ समित्या

(अ) दोन्ही सभागृहांच्या संयुक्त समित्या

- (1) अंदाज समिती.
- (2) लोकलेखा समिती.
- (3) सार्वजनिक उपक्रम समिती.
- (4) पंचायती राज समिती.
- (5) रोजगार हमी योजना समिती.
- (6) उप विधान समिती.
- (7) अनुसूचित जाती कल्याण समिती.
- (8) अनुसूचित जमाती कल्याण समिती.
- (9) विमुक्त जाती व भटक्या जमाती कल्याण समिती.
- (10) महिलांचे हक्क व कल्याण समिती.
- (11) इतर मागासवर्ग कल्याण समिती.

(ब) विधानसभेच्या समित्या

- (12) कामकाज सल्लागार समिती.
- (13) विशेष हक्क समिती.
- (14) विनंती अर्ज समिती.
- (15) आश्वासन समिती.
- (16) नियम समिती.
- (17) सदस्य अनुपस्थिती समिती.
- (18) अशासकीय विधेयके व ठराव समिती.

(क) विधानपरिषदेच्या समित्या

- (19) कामकाज सल्लागार समिती.
- (20) विशेष हक्क समिती.
- (21) विनंती अर्ज समिती.

- (22) आश्वासन समिती.
- (23) नियम समिती.
- (24) सदस्य अनुपस्थिती समिती.
- (25) अशासकीय विधेयके व ठराव समिती.

(ड) अधिनियमानुसार संयुक्त समित्या

- (26) सदस्यांचे वेतन व भत्ते याबाबत संयुक्त समिती.
- (27) विधानमंडळाच्या माजी सदस्यांच्या निवृत्तीवेतनाबाबत संयुक्त समिती.

(ई) तदर्थ संयुक्त समित्या

- (28) ग्रंथालय समिती.
- (29) आमदार निवास व्यवस्था समिती.
- (30) आहार व्यवस्था समिती.

या सर्व समित्यांवरील सदस्य पीठासीन अधिकाऱ्यांकडून विविध पक्षांच्या सभागृहातील सदस्य-संख्येच्या प्रमाणात आणि सभागृहाचे नेते व विरोधी पक्ष/गट प्रमुख यांच्याशी विचाविनिमय करून नामनियुक्त करण्यात येतात. त्यांची मुदत सर्वसाधारणपणे एक वर्षाची किंवा नवीन समिती अस्तित्वात येईपर्यंत असते.

अंदाज समिती

उद्दिष्टे आणि कार्यपध्दती

संसदीय लोकशाही पध्दतीमध्ये विधानमंडळाला जागत्या (Watch Dog) म्हणून जबाबदारी पार पाडावी लागते. त्या अनुषंगाने ध्येयधोरणे निश्चित करणे (to lay down Govt. Policies) कायदे तयार करणे व प्रशासनावर देखरेख ठेवणे (to oversee administration) इत्यादी कर्तव्ये पार पाडावी लागतात. आधुनिक युगात कायदे करण्याची किचकट प्रक्रिया तसेच शासनाच्या विविध कामकाजाचा वाढलेला व्याप (Enormous range and complexity) लक्षात घेता विधानमंडळाला उपलब्ध वेळेत आपली कर्तव्ये पुरेशा क्षमतेने बजावता येणे केवळ अशक्य झाले आहे. एकीकडे शासन यंत्रणेकडे उक्त किचकट/ प्रशासकीय कामासाठी सक्षम व तज्ञ प्रशासक यंत्रणा उपलब्ध असते तर दुसरीकडे त्याच तोलामोलाची यंत्रणा ही विधानमंडळाकडे नसते. परिणामी प्रशासनावर अंकुश ठेवण्यासाठी सभागृहात प्रश्नोत्तरे, विविध संसदीय आयुधावरील चर्चा इत्यादी माध्यमातून तुरळक स्वरूपाची देखरेख (Spordic supervision) ठेवणेच केवळ विधानमंडळाला शक्य होते. खरे पाहता संसदीय लोकशाहीच्या संवर्धनासाठी व यशस्वीतेसाठी शासनाच्या संपूर्ण प्रशासन व्यवस्थेवर सखोल, संपूर्ण, प्रभावी व अर्थपूर्ण असे (effective meaningful) नियंत्रण व देखरेख ठेवण्याची आत्यंतिक गरज आहे आणि म्हणूनच प्रशासन राबवित असलेल्या विविध योजनांचा अभ्यास करण्यासाठी त्यातील त्रुटी शोधून काढून योजना अंमलबजावणीला व पर्यायाने प्रशासनाला गती देण्यासाठी (Tone of administration) सभागृहाच्या निवडक सदस्यांचा समावेश असलेल्या संसदीय समित्या निर्माण करून त्याद्वारा सातत्याने व प्रभावीपणे पहारा ठेवण्याचे काम समित्यांद्वारा केले जाते. त्यादृष्टीने समित्यांद्वारा नियंत्रण (Control through Committees) अशी संकल्पना अस्तित्वात आली व त्यातून भारतात समिती पध्दत विकसित झाली. या पध्दतीचे वैशिष्ट्य हे आहे की, सभागृहात पक्षीय ध्येयधोरणाचा सदस्यांवर प्रभाव पडतो. तथापि, समित्यांचे कामकाज पक्ष विरहित तत्त्वावर (Non party basis) चालत असल्यामुळे समितीसमोरील विषयाचा अभ्यास निःपक्षपणे, तौलनिक स्वरूपाचा व गुणवत्तेच्या आधारे होतो व विषयाला पूर्णतः न्याय मिळतो. हा समिती पध्दतीचा विशेष फायदा आहे. अशाप्रकारे शासनावर प्रशासकीय व वित्तीय स्वरूपाचे प्रभावी नियंत्रण राहण्याच्या दृष्टीने समिती पध्दत विशेष उपयुक्त ठरली आहे.

1919 चा भारत शासन कायदा (Govt. of India Act. 1919) अंमलात असताना लोकलेखा समितीची स्थापना झाली. लोकलेखा समिती ही कार्यकारी प्रशासनाच्या वित्तीय बाबींवर नियंत्रण ठेवणारी अतिशय महत्त्वाची वित्तीय समिती म्हणून काम करित होती. तथापि, अर्थसंकल्पीय तरतुदी खर्च झाल्यानंतर लोकलेखा समितीचे कामकाज त्या अनुषंगाने सुरुवात होत असे. त्यामुळे अर्थसंकल्पात तरतूद करण्यात आल्यानंतर लगेच अर्थसंकल्पाची छाननी करण्यासाठी एखाद्या समितीची आवश्यकता भासू लागली होती. कारण लोकलेखा समितीचे काम पोस्टमार्टम समितीसारखेच झाले होते व या समितीच्या

तपासणीला मर्यादा पडल्या होत्या. म्हणून 1951 साली अंदाज समितीची स्थापना करण्यात आली. या समितीचे मुख्य कामकाज म्हणजे अर्थसंकल्पीय अंदाज व मागण्या ज्या धोरणावर आधारलेल्या असतील त्या धोरणाशी सुसंगत असे काटकसरीचे उपाय सुचविणे तसेच खर्चाच्या अंदाजाची तपशीलवार छाननी करून शासनाची उद्दिष्टे अत्यंत काटकसरीने व कार्यक्षमरितीने पार पाडली जाण्याची खात्रीलायक तरतूद करण्यासाठी शासनाला शिफारशी करणे असे होते. या समितीचे सचिवालयीन कामकाज सुरुवातीपासूनच महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालयाकडे होते. तथापि या दोन्ही समितीचे, समिती प्रमुख वित्त मंत्री होते. सुरुवातीला अंदाज समितीची व्याप्ती अत्यंत मर्यादित होती. तथापि, राज्य पुनर्रचनेनंतर नियमात व कार्यपध्दतीत बदल करण्यात येऊन या समितीची व्याप्ती वाढविण्यात आली.

अंदाज समिती खर्चाच्या अंदाजाची तपशीलवार छाननी करू शकते व शासनाची उद्दिष्टे अत्यंत काटकसरीने व कार्यक्षमरितीने पार पाडण्यासाठी शिफारस करू शकते. या प्रयोजनासाठी समितीला आवश्यक असलेली कोणतीही माहिती मागविण्याचा अधिकार ठामपणे आहे. समितीच्या या अधिकारावर निश्चितच बंधन घालता येणार नाही. भारतीय राज्य व्यवस्था संघ राज्यात्मक (फेडरल) सिध्दांतावर आधारलेली असून शासनाच्या तीनही अंगाची म्हणजे कार्यकारी प्रशासन, न्यायपालिका व विधानमंडळ यांचे अधिकार क्षेत्र घटनेने निश्चित करून दिलेल्या तत्त्वानुसार चालते. कोणतीही संस्था ही घटनेने घालून दिलेल्या सिध्दांताचे उल्लंघन करू शकत नाही. प्रत्येक संस्थेचे अधिकार हे मर्यादित आहेत त्यामुळे विधानमंडळाच्या समित्यांचे अधिकार हे विधानमंडळाला प्राप्त झालेल्या अधिकारापेक्षा निश्चितच मोठे असू शकत नाहीत. कारण, या समित्या अधिकाराच्या बाबतीत संपूर्णपणे विधानसभेच्या अधिकारावर अवलंबून असतात. शासनाची ही तीनही अंगे सार्वभौम आहेत. तथापि, घटनेने घालून दिलेल्या बंधनाच्या (रिस्ट्रिक्शनस) पलिकडे त्यांच्या अधिकार कक्षा ते वाढवू शकणार नाहीत. याचा अर्थ असा नव्हे की, विधीमंडळाप्रती शासनाची जबाबदारी ही मर्यादित स्वरूपाची आहे. संसदीय लोकशाहीमध्ये शासन हे प्रत्येक बाबतीत विधानमंडळाला सर्वतोपरी जबाबदार असते आणि शासनाच्या संपूर्ण प्रशासनावर विधीमंडळाचे नियंत्रण हा संसदीय लोकशाहीचा आत्मा आहे. तथापि, याबाबत एक बाब स्पष्ट होते की, शासनाला जनतेकडून राज्य करण्याचा अधिकार प्राप्त झाल्यानंतर शासन जनतेला आश्वासन दिल्याप्रमाणे योजना राबवित असते. कारण, शेवटी या लोकशाही व्यवस्थेमध्ये जनतेचे मत हे सर्वोच्च असे मत म्हणून गणले जाते. त्यामुळे एखादी योजना किंवा एखादे धोरण आर्थिकदृष्ट्या व राज्याच्या साधनसंपत्तीचा विचार करता वर्धनक्षम (व्हायेबल) नसू शकेल अथवा अशी योजना राबविण्यात येऊ नये या संदर्भात प्रशासकीय व्यवस्थेने शासनाला सल्ला दिलेलासुद्धा असेल, तरीसुद्धा असा सल्ला धुडकावून लावून शासन या योजना राबविण्यास संपूर्णपणे सक्षम आहे. कारण, जनतेने त्यांना असा अधिकार मतपेटीच्या माध्यमातून दिलेला आहे त्यामुळे या योजना किंवा एखादे धोरण आखण्यापूर्वी याबाबतीत प्रशासकीय व्यवस्थेने मंत्रिमंडळाला कोणता सल्ला दिलेला आहे, हा विषय समितीने तपासणे तसे आवश्यक दिसत नाही. कारण एखादी योजना किंवा धोरण राबविण्यापूर्वी प्रशासनाने सदर योजनेला कोणत्याही

कारणास्तव विरोध केल्यास तसा विरोध डावलूनसुध्दा मंत्रिमंडळाला योजनेबाबत निर्णय घेता येतो. तथापि, याबाबतीत एखादी योजना राबविण्याबाबत मंत्रिमंडळाची चूक झाली आहे व प्रशासनच याबाबतीत बरोबर आहे अशाप्रकारचे अभिप्राय व्यक्त करणे हे संसदीय लोकशाहीच्या सिद्धांताच्या विरुद्ध आहे.

समितीने अधिकार, कार्यकक्षा, प्रशासनावर ठेवावयाचे नियंत्रण, शासनाचे समितीप्रती व विधानमंडळाप्रती असलेले उत्तरदायित्व या सर्वांचा साकल्याने विचार केल्यास समितीचे अधिकार निश्चित व निर्विवादपणे सर्वश्रेष्ठ आहेत. परंतु, योजना राबविण्यापूर्वी वा एखादे धोरण आखण्यापूर्वी प्रशासन यंत्रणेने मंत्रिमंडळाला दिलेल्या सल्ल्याची तपासणी करणे निश्चितच समितीच्या कार्यक्षेत्राबाहेरील होईल. मात्र योजना अस्तित्वात आल्यानंतर व त्यावर आर्थिक तरतूद करण्यात आल्यानंतर समिती याप्रकरणी संपूर्णपणे व तपशीलवार छाननी करण्यास समर्थ ठरेल. ही योजना अगदी अनावश्यक आहे काय ? त्यावर अपेक्षेपेक्षा जास्त खर्च करण्यात आला आहे काय ? योजनेची उद्दिष्टे साध्य झाली आहे काय ? योजना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम नाही काय ? किंवा याउपर जाऊनही एखादी योजना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम नसल्यास ती बंद करण्यात यावी व त्याऐवजी दुसरी एखादी योजना आखण्यात यावी. या मर्यादेपर्यंत सुध्दा समिती शिफारस करू शकेल व त्या अनुषंगाने आवश्यक ती सर्व माहिती समितीला मागविण्याचा अधिकार असेल. तत्कालीन राष्ट्रपती मा.नारायणन यांनी 1992 साली संसदेच्या विभाग संलग्न समित्यांचे उद्घाटन करताना पुढीलप्रमाणे म्हटले होते :- "समित्यांमुळे त्यांच्या कामाचा तसेच एकूण संसदेच्या चर्चेचा दर्जा उंचावतो, कार्यक्षमता वाढते कारण यामध्ये शासनाचे उत्तरदायीत्व महत्त्वाचे असते. केवळ प्रशासन दुर्बल करणे किंवा टीका करणे हा हेतू नसतो. "

1978 साली अंदाज समितीने पाठय पुस्तक मंडळाची तपासणी केली तेव्हा मंडळ शासनाकडून निधी घेत नाही, स्वतः उभारते तसेच समितीपुढे साक्ष देण्यापूर्वी नियामक मंडळाच्या अध्यक्षाना तसेच सर्वसाधारण सभेला अवगत करावे लागेल असा पवित्रा पाठय पुस्तक मंडळाने घेतला असता, त्यावर समितीने तीव्र आक्षेप घेऊन यापुढे कोणत्याही विभागाने समितीपुढे असा हास्यास्पद मुद्दा उपस्थित करू नये असा अभिप्राय व्यक्त केला होता. समितीची त्यावेळची शिफारस पुढीलप्रमाणे होती :-

"यासंदर्भात एक अत्यंत महत्त्वाची अशी बाब समितीला शासनाच्या नजरेस आणून द्यावयाची आहे ती ही की, खात्याचे मंत्री ह्या मंडळाचे पदसिद्ध अध्यक्ष असल्यामुळे मंडळाच्या कारभारात शिथिलता निर्माण झाली. कोणत्याही बाबीमध्ये मंत्र्यांनी एकदा निर्णय दिल्यानंतर तो योग्यच असून कायम स्वरूपाचा असतो अशा मनस्थितीत वागण्याची अधिकारी वर्गाची प्रवृत्ती असते. या गोष्टीचे प्रत्यंतर मंडळाच्या कारभाराची तपासणी करताना अनेकवार झाले. संचालकांनी अगर कोणी एखादा चुकीचा निर्णय घेतला असला तरी त्या निर्णयावर नियामक मंडळाने शिक्कामोर्तब केले की, तो निर्णय वज्रलेप झाला असे समजून त्याचे समर्थन करण्याची प्रवृत्ती या संदर्भात आढळून आली. आणखी एक गोष्ट म्हणजे मंत्र्यांना मंडळाच्या कारभारात लक्ष घालण्यासाठी पुरेसा वेळही नसतो. परिणामी मंडळाची सर्व यंत्रणा अधिकारी वर्गाच्याच हातात गेल्याने अशा मंडळाचा कारभार मनमानी वृत्तीने केला जाणे क्रमप्राप्त होते आणि या मंडळाच्या बाबतीत नेमके हेच घडले आहे. तेव्हा समितीची शासनास अशी शिफारस आहे की,

इतःपर मंत्री हे हया मंडळाचे अध्यक्ष असू नयेत व अशा तऱ्हेच्या इतर मंडळावरही अध्यक्षांची नियुक्ती करताना हया धोरणाचा अवलंब करावा."

महाराष्ट्र विधानमंडळाच्या अंदाज समितीच्या कामाचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे आहे :-

(अ) समितीस आवश्यक वाटेल अशा रीतीने खर्चाच्या अंदाजाची तपशीलवार छाननी करणे आणि शासनाची उद्दिष्टे अत्यंत काटकसरीने व कार्यक्षम रीतीने पार पाडली जाण्याची खात्रीलायक तरतूद करण्यासाठी सल्ला देणे.

(ब) त्याच रीतीने पूरक अनुदानासाठीच्या मागण्याची छाननी करणे व

(क) समितीकडे विचारार्थ पाठविण्यात येतील अशा वित्तीय प्रश्नावर सरकारला सल्ला देणे.

बिहार विधानसभेचे चे माजी अध्यक्ष श्री.राधा नंदन झा यांनी त्यांच्या "Some Aspects of Parliamentary Procedure" पुस्तकात पुढीलप्रमाणे म्हटले आहे :-

"अंदाज समितीला या वर्षीच्या अंदाजाचा विचार करताना गतवर्षातील तरतूद तपासता येते व त्या आधारावर चालू वर्षाचा अंदाज हा विभागाची कार्यक्षमता व गुणवत्ता या संदर्भात होतो किंवा कसे हेही तपासता येते. "

लोकसभेचे माजी महासचिव श्री. शकधर यांनी, 1950 साली लोकसभेचे पहिले मा.अध्यक्ष श्री. मावळंकर यांनी अंदाज समितीचे स्थापना केली त्यावेळी मा.अध्यक्षांनी काढलेल्या निदेशाचा उल्लेख केला आहे तो पुढीलप्रमाणे :-

"यासंबंधात मा.अध्यक्षांनी काढलेल्या निदेशामध्ये धोरण म्हणजे काय याचे विश्लेषण केलेले आहे. त्यात असे म्हटले आहे की, "धोरण म्हणजे शासनाने कायदा संमत करून किंवा विवक्षित प्रस्ताव मान्य करून आखलेले धोरण व अशाप्रकारे आखलेल्या धोरणावर समिती चर्चा करू शकते" त्यातील उपखंड (ब) मध्ये पुढीलप्रमाणे म्हटले आहे :-

"संविधानाने मान्य केलेल्या धोरणाच्या विरोधात समिती शिफारस करू शकणार नाही. परंतु ज्यावेळी विवक्षित धोरणाची अपेक्षेप्रमाणे फलश्रुती होत नसेल किंवा त्याद्वारे अपव्यय होत असेल तर समिती अहवालाद्वारे ती बाब सभागृहाच्या नजरेस आणून त्या धोरणात बदल करणे आवश्यक आहे असे सुचवू शकते."

तत्कालीन लोकसभेचे मा.अध्यक्ष श्री. अय्यंगार यांनी 1959 साली अंदाज समितीचे उद्घाटन करताना पुढीलप्रमाणे म्हटले होते :-

"धोरण ठरविणे हे आपल्या समितीचे काम नाही, परंतु संसदेपुढे धोरण आल्यानंतर असे धोरण राबविताना त्याला वेगळीच दिशा किंवा आर्थिक परिणामांच्या संदर्भात त्यास वेगळे स्वरूप प्राप्त होते किंवा कसे हे पाहण्याची जबाबदारी आपली आहे हे करीत असताना आपण नेहमीच ध्यानात ठेवावे की, तुम्ही वित्तीय समिती आहात व ज्या ज्या ठिकाणी पै-पै चा संबंध येतो ते पाहणे तुमचे काम आहे. जेथे पैशाचा अपव्यय होत आहे तेथे त्यावर योग्य मार्गाने टीका करण्याचा तुमचा अधिकार आहे."

ज्या "हाऊस ऑफ कॉमन्सला" संसदेची जननी म्हटली जाते तेथील समितीबाबत सर गिल्बर्ट कॅम्पीयन ज्यांनी काही काळ "मेझ पार्लमेंटरी प्रॅक्टीस" या आदर्श ग्रंथाचे संपादन केले होते त्यांनी पुढीलप्रमाणे म्हटले होते --

"Committee of the House of Commons of administrative matters are, in fact; advisory bodies used by the House for inquiry and to obtain information, and they generally inquire into definite happenings and criticize after the event though as a result of the lessons they have learnt they may make suggestions for the future. It is difficult to see how such bodies could impair ministerial responsibility, even if matters of 'policy' a very indefinite word were assigned to them. If the House is not free to use them as it wishes, it is deprived, or deprives itself, of the most natural means of obtaining information and advice."

संसदीय कामाचा गाढा अभ्यास असलेले नागालँड विधानसभेचे **माजी सचिव श्री. परांजपे म्हणतात** - आपली अंदाज समिती ही "हाऊस ऑफ कॉमन्स" च्या धर्तीवर अस्तित्वात आलेली आहे. परंतु तेथील समिती पर्यायी धोरण सुचवू शकत नाही. परंतु आपल्या देशातील अंदाज समिती ते करू शकते."

भारताचे माजी अर्थमंत्री सी.डी.देशमुख यांनी दिनांक 10 एप्रिल, 1951 रोजी अंदाज समितीच्या कामाबाबत पुढीलप्रमाणे म्हटले होते - "अंदाज समितीला आम्ही आमचे स्नेही समजतो. कारण आमच्याकडे असलेली साधनसामुग्री जास्तीत जास्त उत्तमरित्या कशी जपून वापरता येईल व ती सर्वांच्या भल्यासाठी असेल याबद्दल ती मार्गदर्शन करते."

प्रसिध्द इंग्लिश विचारवंत व लेखक **श्री. हर्बट मॉरीसन यांनी आपल्या "गव्हर्नमेंट ऑफ पार्लमेंट" या पुस्तकात समितीच्या कामाबद्दल पुढीलप्रमाणे म्हटले आहे** -- नियोजनाचा मुख्य गाभा हा, असलेली साधनसामुग्री जनतेच्या हिताच्या दृष्टीने उत्तमरित्या वापरावी हा असतो. त्याकरिता एकीकडे उपलब्ध असलेली साधनसामुग्री तर दुसरीकडे खर्चाची बाब यांचा उत्तम मेळ घालून जास्तीत जास्त उपयुक्तता साधेल हे पाहणे गरजेचे असते."

एकंदरीत वरील वस्तुस्थितीचा **विचार करता अंदाज समिती एक अत्यंत महत्त्वाची वित्तीय समिती म्हणून मान्यता पावली आहे.**

सर्वप्रथम सन 1951 साली मुंबई विधानसभेची अंदाज समिती गठीत करण्यात आली. सुरुवातीला अंदाज समितीमध्ये वित्त मंत्र्यांसह विधानसभेच्या 15 सदस्यांचा समावेश होता. इतर 14 सदस्य प्रमाणशीर प्रतिनिधीत्वाच्या तत्वानुसार एकलसंक्रमणीय मतदान पध्दतीने निवडले जात. वित्त मंत्री जरी समितीचे पदसिध्द समिती प्रमुख असले तरी वित्त मंत्री बैठकीस

अनुपस्थित असल्यास इतर सदस्यांमधून तेवढ्या बैठकीपुरते समिती सदस्यांमधून एका सदस्याची समितीप्रमुख म्हणून नियुक्ती केली जाई.

1 नोव्हेंबर 1956 पासून राज्य पुनर्रचना करण्यात आली. राज्य पुनर्रचना अधिनियम, 1956 अस्तित्वात आल्यानंतर लोकलेखा समिती, अंदाज समिती या समितींच्या सदस्य संख्येत वाढ करण्यात आली. त्यानुसार अंदाज समितीची एकूण सदस्य संख्या 27 करण्यात आली. त्यामध्ये विधानपरिषदेच्या सहा सदस्यांचा समावेश केला गेला. यावेळीही वित्त मंत्रीच पदसिध्द समितीप्रमुख म्हणून काम पाहतील अशी तरतूद कायम राहिली. सदस्यांची निवड प्रमाणशीर प्रतिनिधीत्वाच्या तत्वानुसार एकलसंक्रमणीय पध्दतीने केली जाई. वित्त मंत्र्यांच्या अनुपस्थितीत इतर सदस्यांमधून समितीप्रमुख निवडण्याची तरतूद यावेळीही अस्तित्वात होती. समितीचा अहवाल समिती प्रमुख किंवा त्यांच्या अनुपस्थितीत समितीचे इतर सदस्य सभागृहात सादर करीत आणि तो अहवाल विचारात घ्यावा असा प्रस्ताव मांडत असत.

1960 मध्ये भाषावार राज्य पुनर्रचना करण्यात आल्यानंतर महाराष्ट्र विधानसभा नियमामध्ये बदल करण्यात आलेल्या बदलानुसार अंदाज समितीची सदस्य संख्या 19 करण्यात आली. यामध्ये 15 विधानसभा व 4 विधानपरिषद सदस्यांचा समावेश असे. यावेळीही सदस्यांची निवड प्रमाणशीर प्रतिनिधीत्वाच्या तत्वानुसार एकलसंक्रमणीय मतदान पध्दतीने केली जात असे. यावेळी झालेला महत्वाचा बदल म्हणजे आतापर्यंत अंदाज समितीवर वित्त मंत्री पदसिध्द समिती प्रमुख म्हणून काम पाहत असत. परंतु, नियमामध्ये करण्यात आलेल्या दुरुस्तीनुसार बिनसरकारी सदस्य या समितीवर समिती प्रमुख म्हणून काम पाहतील अशी तरतूद करण्यात आली. सन 1951 ते 1960 पर्यंत समिती प्रमुख म्हणून या पदावर मा.वित्त मंत्री काम पाहत होते. श्री. एस.के.वानखेडे, वित्त मंत्री यांनी समितीचा तिसावा अहवाल (1960) सभागृहास सादर केला. त्यानंतर समिती प्रमुख या पदावर समिती सदस्य म्हणून एका विधानसभा सदस्याची नियुक्ती करण्यात येऊ लागली. सर्वप्रथम श्री.एल.एम. पाटील, वि.स.स. यांची समितीप्रमुख म्हणून नियुक्ती करण्यात आली व त्यांनी प्रथम 1960 चा एकतिसावा अहवाल सभागृहास सादर केला. त्यानंतर आजतागायत समिती प्रमुख या पदावर समिती सदस्यांमधून एका विधानसभा सदस्याची नियुक्ती करण्यात येते. समितीला सुपूर्द करण्यात आलेल्या विषयांची छाननी करणे, सुलभ जावे म्हणून व्यक्तींना बोलावण्याची व कागदपत्रे व अभिलेख मागविण्याची शक्ती प्रदान करण्यात आली. तसेच समुचित संसदीय व्यवहारांत सुसंवाद राखण्यासाठी या **समितीच्या अहवालाच्या चर्चेविषयीच्या तरतुदी यामधून वगळण्यात आल्या.**

सन 1976 ते 1978 या कालावधीत अंदाज समिती अंदाजपत्रकाची मतदानपूर्व छाननी करण्याचे काम करीत होती. या प्रयोजनार्थ वेगवेगळ्या प्रस्तावाद्वारे समितीच्या सदस्य संख्येत दरवर्षी 19 ते 29 पर्यंत वाढ करण्यात आली होती. जेणेकरून अंदाजपत्रकाचा अभ्यास करण्यासाठी समितीला सोईस्कर अशा गटामध्ये विभागणी करता येईल. अंदाजपत्रकाच्या मतदानपूर्व छाननीला कायमस्वरूप प्राप्त झाल्यानंतर सदस्यांच्या वाढीव संख्येच्यासंबंधात कायम स्वरूपाची तरतूद करणे आवश्यक वाटले व या प्रयोजनार्थ संबंधित नियमांमध्ये सुधारणा करण्यात आली.

लोकलेखा समिती, अंदाज समिती, सार्वजनिक उपक्रम समिती यासारख्या महत्त्वाच्या समित्यांवरील सदस्यांची नियुक्ती प्रदीर्घ निवडणूक कार्यपध्दतीने करण्यात येत होती. त्याऐवजी सर्व समित्यांवर सदस्य नामनियुक्त करण्याचे अधिकार अध्यक्षांना देण्यात आले. मात्र सभागृहात विरोधी पक्ष आणि गट यांना त्यांच्या संख्येच्या प्रमाणात समित्यांवर प्रतिनिधीत्व मिळेल या विषयीची दक्षता घेण्याच्या दृष्टीने असे करत असताना अध्यक्षांनी/सभापतींनी सभागृहाचे नेते, विरोधी पक्ष नेता आणि सभागृहाच्या मान्यता प्राप्त गटाचे नेते यांच्याशी विचारविनिमय करणे आवश्यक ठरविण्यात आले.

महाराष्ट्र विधानसभा नियम 208, 209 व 210 तसेच महाराष्ट्र विधानपरिषद नियम 208 यामध्ये अंदाज समितीची स्थापना, कामे, अधिकार व कार्यपध्दती तसेच विधानपरिषद सदस्यांना प्रतिनिधीत्व याबाबत सविस्तर विवेचन केलेले आहे.

(अ) महाराष्ट्र विधानसभा नियम

महाराष्ट्र विधानसभा नियम 208, 209 व 210 मध्ये अंदाज समितीची स्थापना, कामे, अधिकार व कार्यपध्दतीबाबत सविस्तर विवेचन केलेले आहे.

अंदाज समितीची स्थापना - 208 (1) दरवर्षी विधानसभेच्या पहिल्या अधिवेशनाच्या किंवा यथास्थिती, नव्याने स्थापन करण्यात आलेल्या विधानसभेच्या पहिल्या अधिवेशनाच्या प्रारंभानंतर, शक्य तितक्या लवकर, अर्थसंकल्पीय अंदाज आणि पूरक अनुदानासाठीच्या मागण्यांची छाननी करण्यासाठी आणि असे अंदाज व मागण्या ज्या धोरणावर आधारलेल्या असतील त्या धोरणाशी सुसंगत असे काटकसरीचे उपाय सुचविण्यासाठी आणि अर्थसंकल्प ज्या नमुन्यात विधीमंडळात सादर करावयाचा तो नमुना सुचविण्यासाठी अंदाज समिती स्थापन करण्यात येईल.

(2) अंदाज समिती ही जास्तीत जास्त एकोणतीस सदस्यांचा समावेश असेल. अध्यक्ष त्यापैकी विधानसभेच्या सदस्यांमधून जास्तीत जास्त तेवीस सदस्य नामनिर्देशित करतील आणि त्याच रीतीने सभापती विधानपरिषदेच्या सदस्यांमधून जास्तीत जास्त सहा सदस्य नामनिर्देशित करतील.

(3) समितीचे सदस्य, नवीन समितीची स्थापना करण्यात येईपर्यंत पद धारण करतील.

अंदाज समितीची कामे - 209 (1) पुढील कामे करणे हे अंदाज समितीचे कर्तव्य असेल.

(अ) समितीस आवश्यक वाटेल अशा रीतीने खर्चाच्या अंदाजाची तपशीलवार छाननी करणे आणि शासनाची उद्दिष्टे अत्यंत काटकसरीने व कार्यक्षम रीतीने पार पाडली जाण्याची खात्रीलायक तरतूद करण्यासाठी सल्ला देणे.

(ब) त्याच रीतीने पूरक अनुदानांसाठीच्या मागण्यांची छाननी करणे. व

(क) समितीकडे विचारार्थ पाठविण्यात येतील अशा वित्तीय प्रश्नांवर सरकारला सल्ला देणे.

(2) अंदाज समितीने अर्थसंकल्पीय अंदाज किंवा पूरक अनुदानांसाठीच्या मागण्या यांच्या केलेल्या छाननीमुळे विधानसभेत जे अंदाज किंवा मागण्या विचारात घेण्यास किंवा त्यावर मत घेण्यास कोणत्याही रीतीने बाधा येणार नाही किंवा ती बाब पुढे ढकलली जाणार नाही. अर्थसंकल्पीय अंदाजाची किंवा पूरक अनुदानांसाठीच्या मागण्यांची छाननी करण्याचा व विधानसभेने त्यात असलेली अनुदाने अगोदरच मंजूर केली असली तरीही त्याबाबत सल्ला देण्याचा समितीस हक्क आहे.

परंतु समिती, या नियमान्वये सार्वजनिक उपक्रम समितीच्या कक्षेत येत असतील अशा सार्वजनिक उपक्रमासंबंधीची आपली कामे पार पाडणार नाही.

अंदाज समितीचे अधिकार व कार्यपध्दती - 210 - समितीला, तिने छाननी करावयाच्या कोणत्याही बाबीच्या संबंधात अधिकाऱ्यांचे म्हणणे ऐकून घेता येईल किंवा तज्ञांकडून पुरावा घेता येईल. समितीपुढे दिलेला कोणताही पुरावा गुप्त वा गोपनीय समजणे हे समिती प्रमुखांच्या स्वेच्छानिर्णयावर अवलंबून असेल.

(ब) महाराष्ट्र विधानपरिषद नियम

महाराष्ट्र विधानपरिषद नियम 208 मध्ये अंदाज समितीवरील विधानपरिषदेच्या सदस्यांच्या प्रतिनिधीत्वाबाबत पुढीलप्रमाणे तरतुद केली आहे.

अंदाज समिती - 208 - दरवर्षी विधानपरिषदेच्या पहिल्या अधिवेशनाच्या प्रारंभानंतर शक्य तितक्या लवकर, विधानसभेने केलेल्या नियमान्वये स्थापन केलेल्या अंदाज समितीवर प्रतिनिधित्व करण्यासाठी, सभापती जास्तीत जास्त सहा सदस्य नामनिर्देशित करतील.

परंतु समिती, सार्वजनिक उपक्रम समितीच्या कक्षेत येत असतील अशा सार्वजनिक उपक्रमासंबंधीची कामे पार पाडीत नाही. समितीला, तिने छाननी करावयाच्या कोणत्याही बाबीच्या संबंधात अधिकाऱ्यांचे म्हणणे ऐकून घेता येते किंवा तज्ञांकडून पुरावा घेता येतो.

अंदाज समितीचे कामकाज -- अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या वेगवेगळ्या बाबींवरील आर्थिक तरतुदी, त्यामगील उद्दिष्टे साध्य झाली किंवा कसे, याची तपासणी झाली नसल्यास तत्संबंधी कारणे व या अनुषंगाने सखोल आढावा घेऊन शासनाने करावयाच्या प्रशासकीय व आर्थिक उपाययोजनासंबंधी अंदाज समिती विशेष लक्ष पुरविते. समितीच्या शिफारशी शासनावर बंधनकारक नसल्या तरी शासनाला त्या विचारात घ्याव्या लागतात. लोकलेखा समिती व अंदाज समिती या दोन प्रमुख आर्थिक समित्या मानल्या जातात. **लोकलेखा समितीचे परीक्षण हे अर्थसंकल्पात केलेली तरतूद खर्च झाल्यानंतर होते. परंतु अंदाज समितीचे परीक्षण, तरतूद खर्च होत असतांना वा तरतूद खर्च होण्यापूर्वी होते.**

समितीला एक किंवा अधिक उप समित्या नेमता येतात. अशा प्रत्येक उप-समितीकडे निर्णयार्थ पाठविण्यात येणाऱ्या कोणत्याही बाबींची तपासणी करण्यासाठी अविभक्त समितीच्या शक्ती असतात आणि अशा उप समित्यांच्या अहवालास जर संपूर्ण समितीच्या बैठकीत अनुमती दिलेली असेल तर संपूर्ण समितीचे अहवाल आहेत असे मानले जाते. उप समितीकडे कोणतीही बाब निर्णयासाठी पाठविण्याच्या आदेशात चौकशी करावयाचा मुद्दा किंवा मुद्दे स्पष्टपणे नमूद केले जातात आणि उप समितीच्या अहवालाचा संपूर्ण समितीकडून विचार करण्यात येतो.

मतदान पूर्व छाननी पध्दती -- समितीने मतदान पूर्व छाननीची पध्दती 1976 मध्ये अवलंबिली होती. अर्थसंकल्प सादर झाल्यानंतर सर्वसाधारण चर्चा होऊन वित्त मंत्र्यांनी मांडलेल्या प्रस्तावानुसार अर्थसंकल्प अंदाज समितीकडे तपासणी व छाननीसाठी पाठविला जातो व समितीने एका ठराविक तारखेस अहवाल सादर करावयाचा असतो. अधिवेशन काळात समितीस तपासणीचे काम पूर्ण करून ठराविक तारखेस अहवाल सादर करता यावा म्हणून चार महिन्यांसाठी लेखानुदान घेण्याची प्रथा होती. ही प्रथा सन 1976-77, 77-78, 79-80 मध्ये अवलंबिण्यात आली. सन 1978-79 मध्ये सार्वजनिक निवडणुकीचे वर्ष असल्यामुळे ही प्रथा पाळण्यात आली नाही. तदनंतर 1981-82 पासून ही पध्दती बंद करण्यात आली. तथापि, सन 1987-88 व 88-89 या कालावधीत ही पध्दती पुन्हा अवलंबिण्यात आली. मात्र सन 1989-90 नंतर या पध्दतीचा अवलंब केला गेला नाही. महाराष्ट्र विधानसभेच्या या अत्यंत महत्त्वपूर्ण अशा पध्दतीच्या अनुषंगाने पुढे लोकसभेमध्ये (Standing Committee) पध्दत अस्तित्वात आली या अनुषंगाने या विधानसभेचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

हया प्रथेऐवजी अर्थसंकल्पाची छाननी आता खालील पध्दतीने तीन टप्प्यात करण्यात येते.

पहिला टप्पा :-- वर्षाच्या सुरुवातीला त्या वर्षाच्या अर्थसंकल्पातील काही प्रमुख नवीन बाबींची तपासणी करण्यात येते. तपासणीसाठी नवीन बाबींची निवड करताना सर्व विभागांच्या प्रमुख नवीन बाबी विचारात घेतल्या जातील असे पाहिले जाते. विभागाकडून अधिक माहिती मिळविण्यासाठी प्रश्नावली तयार करण्यात येते. ही माहिती प्राप्त झाल्यानंतर सदर माहितीचा अभ्यास करून विभागीय सचिवांच्या साक्षीसाठी दुसरी प्रश्नावली तयार करण्यात येते. तदनंतर विभागीय सचिवांच्या साक्षी घेऊन अहवाल तयार केला जातो. यासंबंधीचा अहवाल पावसाळी अधिवेशनात सादर करण्यात येतो जेणेकरून आगामी वर्षासाठी अर्थसंकल्प तयार करताना अहवालात अंतर्भूत असलेल्या सूचना/शिफारशी यांची शासनाला त्वरित दखल घेता येईल. या शिफारशींची दखल शासनाने घेतली आहे काय, या बाबींचे परिक्षण समितीने केल्यानंतर त्याचा अहवाल त्याच वित्तीय वर्षामध्ये नवीन अर्थसंकल्प सादर केल्यानंतर सादर केला जातो.

दुसरा टप्पा - प्रत्येक वर्षी सर्व विभागांची तपशीलवार तपासणी करणे शक्य नसते. दरवर्षी दोन/तीन प्रमुख विभाग (कोअरसेक्टर डिपार्टमेंट्स) व दोन/तीन उर्वरित विभाग (नॉन- कोअर सेक्टर डिपार्टमेंट्स) यांची तपशीलवार छाननी करण्यात

येते. याचप्रमाणे विधानसभेच्या पाच वर्षांच्या कार्यकाळात सर्व विभागांची तपशीलवार तपासणी पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. अभ्यासगट निर्माण करून/एकत्रितपणे या विभागांच्या तरतुदींची तपशीलवार छाननी करून एक प्रश्नावली तयार करण्यात येते. "कार्यक्रम अंदाजपत्रक" या प्रकाशनाचा याबाबतीत अतिशय उपयोग होतो. प्रश्नावलीची उत्तरे/माहिती विभागाकडून आल्यानंतर माहितीचा अभ्यास करून विभागीय सचिवांच्या साक्षीसाठी दुसरी प्रश्नावली तयार करण्यात येते. तदनंतर विभागीय सचिवांची साक्ष घेऊन अहवाल तयार केला जातो.

तिसरा टप्पा :- पूर्वीच्या अहवालात समाविष्ट असलेल्या शिफारशींवर शासनाने केलेल्या कार्यवाहीची तपशीलवार तपासणी या टप्प्यात केली जाते. या "अनुपालन" अहवालावरील कार्यवाहीचा अहवाल समितीकडून तयार केला जात नाही. सर्वसाधारणपणे कामाच्या सोयीसाठी दुसऱ्या व तिसऱ्या टप्प्याचे काम एका वेळी केले जाते.

अंदाज समितीने निरनिराळ्या विभागाशी संबंधित महत्त्वाच्या विषयांवर अभ्यासपूर्ण असे अहवाल सभागृहास सादर केलेले आहेत.

उदाहरणार्थ :-

- (1) महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ (शिक्षण विभाग) यासंबंधीचा सत्ताविसावा अहवाल, 1978.
- (2) अर्थसंकल्पीय प्रकाशनाचे सुलभीकरण (वित्त विभाग) यासंबंधीचा चौदावा अहवाल, 1994.
- (3) विधानमंडळास पुरवणी मागण्या पूर्ण रुपये हजारांत सादर करण्याबाबत वित्त विभागाने अंदाज समितीच्या मान्यतेसाठी पाठविलेल्या प्रस्तावाच्या संदर्भातील अहवाल (वित्त विभाग) या संबंधीचा नववा अहवाल, 1997.
- (4) राज्य शासनाच्या "झुणका भाकर" योजनेसंबंधी अहवाल (अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग) या संबंधीचा अकरावा अहवाल, 1997.
- (5) ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमासंबंधी (पाणीपुरवठा व स्वच्छता विभाग) या संबंधीचा सतरावा अहवाल, 1998.
- (6) एकाधिकार कापूस खरेदीसंबंधी अहवाल (सहकार व वस्त्रोद्योग विभाग) यासंबंधीचा एकोणिसावा अहवाल, 1998.
- (7) राज्यातील औद्योगिक व कामगार न्यायालये, न्यायालयातील रिक्त पदे व प्रलंबित प्रकरणे याबाबतचा पाचवा अहवाल, डिसेंबर, 2000.
- (8) राज्यातील पिके, पर्यायी पिके, खते व खतांचा वापर, पिकांचे उत्पादन व उत्पादन क्षमता यासंबंधीचा आठवा अहवाल, एप्रिल, 2001.
- (9) शालेय पोषण आहार योजना याबाबतचा नववा अहवाल, एप्रिल, 2001.

- (10) राज्यातील धरणे व कालवे यामधील पाण्याचा झिरपा, पाझर, वहनव्यय, बाष्पीभवन, चोरी इत्यादी मार्गाने होणारे नुकसान याबाबतचा दहावा अहवाल, जुलै, 2001.
- (11) अर्थसंकल्प पारदर्शक व जनसुलभ करण्याबाबतच्या समितीच्या अहवालावरील अकरावा अहवाल, ऑगस्ट 2001.
- (12) राज्यातील क्षारपड जमिनीसंबंधी बावीसाव्या अहवालातील (1998-99) शिफारशीवरील अनुपालन अहवाल, डिसेंबर 2002.
- (13) शिवछत्रपती क्रीडापीठ, महाळुंगे-बालेवाडी, जिल्हा पुणे याबाबतचा सोळावा अहवाल, जुलै 2003.
- (14) सर्व शिक्षण अभियानांतर्गत राज्यातील मुलामुलींना मोफत पुस्तके पुरविण्याच्या योजनेबाबतचा अठरावा अहवाल, डिसेंबर 2003.
- (15) सन 2003-2004 या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या गृह [पर्यटन] विभागाच्या "शिवनेरी किल्ला आणि त्याच्या सभोवताली सुशोभिकरण करणे" या खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधात विसावा अहवाल, मार्च 2004.
- (16) अर्थसंकल्पातील प्रधान लेखाशीर्षे 2235 व 7610 ही संबंधित विभागांच्या अर्थसंकल्पीय प्रकाशनांत न दर्शविता पूर्वीप्रमाणेच सर्व विभागांच्या अर्थसंकल्पीय प्रकाशनात दर्शविण्याबाबत वित्त विभागाने पाठविलेल्या अनौपचारिक संदर्भावरील एकविसावा अहवाल, मार्च 2004.

अंदाज समितीने सन 2004 ते 2009 या कालावधीत निरनिराळ्या विभागाशी संबंधीत महत्वाच्या विषयावर एकूण

27 अहवाल सभागृहास सादर केले :-

- (1) महाराष्ट्र अभियांत्रिकी संशोधन संस्था (मेरी) नाशिक या संस्थेबाबतचा पहिला अहवाल, डिसेंबर, 2005
- (2) जलसंपदा विभागांतर्गत जल व भूमी व्यवस्थापनक संस्था (वाल्मी), औरंगाबाद व संस्थेबाबतचा दूसरा अहवाल, डिसेंबर, 2005
- (3) यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी (यशदा) पुणे या प्रशिक्षण संस्थेबाबत तिसरा अहवाल, डिसेंबर, 2005
- (4) सार्वजनिक न्यास कायद्याखाली नोंदणी झालेल्या रुग्णालयांमध्ये आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी काही खाटा राखून ठेवण्याची योजना याबाबत चौथा अहवाल, मार्च, 2006
- (5) सन 2003-2004 या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या गृह (पर्यटन) विभागाच्या "शिवनेरी किल्ला आणि त्याच्या सभोवताली सुशोभिकरण करणे" या खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधातील समितीच्या विसाव्या अहवालातील (2003-2004) शिफारशींवर शासनाने केलेल्या कारवाईबाबत पाचवा अनुपालन अहवाल, एप्रिल 2006
- (6) सन 2006-2007 या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधात सहावा अहवाल, जुलै, 2006
- (7) राज्यातील पोलीस दल-गृह विभाग या विषयाबाबत सातवा अहवाल, डिसेंबर, 2006
- (8) सन 2006-2007 या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या "योजनेतर योजनेकडे हस्तांतरित केलेल्या योजनांतर्गत योजनेचा बांधील खर्च म्हणून शालेय आरोग्य तपासणी कार्यक्रमासाठी तरतूद करणे" या खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधात आठवा अहवाल, डिसेंबर, 2006
- (9) राज्यातील गृहनिर्माणाच्या संदर्भात करण्यात येणारी तरतूद, प्रत्यक्ष खर्च आणि महाराष्ट्र गृहनिर्माण क्षेत्रविकास प्राधिकरण (म्हाडा) तर्फे राबविण्यात येणाऱ्या योजना यासंबंधीचा अहवाल, डिसेंबर, 2006
- (10) राज्यातील पर्यटनाच्या संदर्भात करण्यात येणारी तरतूद, प्रत्यक्ष खर्च व महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळातर्फे राबविण्यात येणाऱ्या योजना या संबंधीचा अहवाल, डिसेंबर, 2006
- (11) सन 2007-2008 या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या "राज्यातील विविध ठिकाणच्या तहसील कार्यालयांसाठी प्रशासकीय इमारतीच्या बांधकामासाठी शासनाने केलेल्या तरतुदीबाबत" या खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधात अकरावा अहवाल, डिसेंबर, 2007.

(12) अर्थसंकल्पातील प्रधान लेखाशीर्षे 2235 व 7610 ही संबंधित विभागांच्या अर्थसंकल्पीय प्रकाशनात न दर्शविता पूर्वीप्रमाणेच सर्व विभागांच्या अर्थसंकल्पीय प्रकाशनात दर्शविण्याबाबत वित्त विभागाने पाठविलेल्या अनौपचारिक संदर्भाबाबतच्या समितीच्या एकविसाव्या (सन 2003-2004) अहवालावरील बारावा अनुपालन अहवाल, डिसेंबर, 2007

(13) महाराष्ट्र अभियांत्रिकी संशोधन संस्था (मेरी) नाशिक या संस्थेबाबतच्या पहिल्या अहवालातील (2005-2006) शिफारशींवर शासनाकडून प्राप्त झालेल्या कार्यवाही संदर्भातील तेरावा अनुपालन अहवाल, डिसेंबर, 2007

(14) जलसंपदा विभागांतर्गत जल व भूमी व्यवस्थापन संस्था (वाल्मी), औरंगाबाद या संस्थेबाबतच्या दुसऱ्या अहवालातील (2005-2006) शिफारशींवर शासनाकडून प्राप्त झालेल्या कार्यवाही संदर्भातील चौदावा अनुपालन अहवाल., डिसेंबर 2007

(15) जिल्हा वार्षिक योजनेचा निधी नियोजन विभागामार्फत अर्थसंकल्पित करून तो जिल्हाधिकाऱ्यांमार्फत कार्यान्वयीन यंत्रणांना वितरित करण्याच्या सुधारित कार्यपद्धतीबाबत नियोजन विभागाने पाठविलेल्या प्रस्तावासंदर्भातील पंधरावा अहवाल, एप्रिल 2008

(16) पुरंदर किल्ल्याचे (जिल्हा पुणे) जतन व संवर्धन करणे तसेच किल्ल्यावर संभाजी महाराजांचे स्मारक उभारणे याबाबत शासनाच्या आर्थिक तरतुदी संदर्भात समितीचा अहवाल, एप्रिल 2008

(17) गृह विभागांतर्गत राज्यातील पोलीस दल, पोलिसांच्या विविध अडचणी याबाबत समितीच्या सातव्या (2005-2006) अहवालातील शिफारशींवर शासनाने केलेल्या कार्यवाही संदर्भातील समितीचा सतरावा अनुपालन अहवाल, एप्रिल 2008

(18) एस.टी. व शहर बसने प्रवास करणाऱ्या प्रवाशांकडून मिळणाऱ्या अधिभाराची रक्कम आदिवासी विभागातील कुपोषित बालके व माता यांचे संगोपनाकरिता खर्च करणेबाबत समितीचा अठरावा अहवाल, एप्रिल 2008

(19) राज्यातील शहरी व ग्रामीण भागासाठी पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा करण्यासंदर्भात राज्य शासनाकडून करण्यात येत असलेली आर्थिक तरतूद, केंद्र शासनाकडून उपलब्ध होणारे अनुदान यावर समितीचा एकोणीसावा अहवाल, जुलै, 2008

(20) वांद्रे-वरळी सागरी मार्ग प्रकल्पाचे बांधकाम या विषयासंदर्भातील विसावा अहवाल, डिसेंबर, 2008

(21) कोल्हापूर चित्रनगरीचे पुनरुज्जीवन करणे या विषयासंदर्भातील एकविसावा अहवाल, डिसेंबर 2008

(22) बेलापूर गावठाण (नवी मुंबई) किल्ल्याचे जतन व संवर्धन करणे या विषयासंदर्भातील बाविसावा अहवाल, डिसेंबर 2008

(23) सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील देवधर मध्यम पाटबंधारे प्रकल्प, (कुर्ली-घोणसरी (फोंडा) धरण), नरडवे मध्यम पाटबंधारे प्रकल्प (महंमदवाडी) धरण तसेच तिलारी आंतरराज्य पाटबंधारे प्रकल्प या विषयासंदर्भातील तेविसावा अहवाल, डिसेंबर 2008

(24) पुरंदर तालुक्यातील ऐतिहासिक स्थळे/पुरातन मंदिरे यांचे जतन व संवर्धन तसेच क्रांतीकारक व थोर विभुतींची स्मारके उभारणे याकरिता शासनाने केलेली आर्थिक तरतूद व प्रत्यक्ष खर्च याबाबत समितीचा चोविसावा अहवाल, जून 2009

(25) हवेली तालुक्यातील (जि.पुणे) मौजे फुरसुंगी व उरळी देवाची येथील घन कचरा डेपो, राज्य मार्ग परिवहन महामंडळा अंतर्गत बसस्थानक सुधारणा तसेच तालुका क्रीडा संकुल याबाबत शासनाने केलेली आर्थिक तरतूद व प्रत्यक्ष खर्च याबाबत समितीचा पंचविसावा अहवाल, जून 2009

(26) पुणे जिल्ह्यातील गुंजवणी प्रकल्प, निरा देवघर प्रकल्प, पुरंदर उपसा सिंचन योजना व जनाई शिरसाई उपसा सिंचन योजना याकरिता शासनाने केलेली आर्थिक तरतूद व प्रत्यक्ष खर्च व त्यासंदर्भात उपाययोजना सुचविणे याबाबत समितीचा सव्विसावा अहवाल, जून 2009

(27) महात्मा फुले कृषि विद्यापीठ, राहुरी, जिल्हा अहमदनगर या कृषि विद्यापीठास राज्य/केंद्र शासनाकडून प्राप्त झालेले अनुदान व प्रत्यक्ष खर्च यासंदर्भातील समितीचा सत्ताविसावा अहवाल, जून 2009

अंदाज समितीच्या काही महत्वाच्या शिफारशी

(1) शासनाने घेतलेल्या निर्णयानुसार आतापर्यंत राज्यात एकूण 56 कृषी सर्व चिकित्सालये स्थापन करण्यात आली आहेत. **परंतु त्यापैकी एकही केंद्र आदिवासी क्षेत्रात स्थापन करण्यात आलेले नाही.** आदिवासी क्षेत्र वगळता इतर ठिकाणी स्थापन केलेल्या कृषी सर्व चिकित्सालयासाठी प्रत्येकी अंदाजे रुपये 15 लाख खर्च शासनास आलेला आहे. आदिवासी क्षेत्रात स्थापन करावयाच्या कृषी सर्व चिकित्सालयात येणाऱ्या आदिवासींच्या निवासाची सोय करण्यासाठी वसतिगृहे बांधणे आवश्यक असल्याची भूमिका राज्य शासनाने घेतली आहे. आदिवासी लोक हे प्रामुख्याने जंगलात राहणारे असल्यामुळे शासकीय योजना त्यांच्यापर्यंत पोहचवी या दृष्टीकोनातून आदिवासी भागातील कृषी चिकित्सालयात येणाऱ्या आदिवासींना तेथे दोन दिवस राहता यावे यासाठी वसतिगृहाची सोय करण्यात आली आहे. 15 लाख रुपये खर्चून आदिवासींसाठी दोन दिवसांच्या निवासासाठी वसतिगृहे बांधण्याची आवश्यकता समितीला पटू शकली नाही. याऐवजी सर्व चिकित्सालयाच्या बाजूला आदिवासींसाठी मंडप, शामियाना घालून शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण देण्याची आवश्यकता समितीने प्रतिपादन केली. सदर केंद्रातील प्रशिक्षण वर्गासाठी शेतकरी आपल्या शेतीची कामे सोडून प्रशिक्षणासाठी 3 ते 4 दिवस येतील असे समितीला वाटत नाही. त्यामुळे हा अतिरिक्त 15 लाख रुपयांचा खर्च करण्याची आवश्यकता आहे असे समितीला वाटत नाही. राज्याची सध्याची आर्थिक परिस्थिती लक्षात घेता अशाप्रकारची योजना राबविणे योग्य नाही आणि ज्या उद्देशाने सदरहू वसतिगृहाची योजना आखण्यात येणार आहे त्या वसतिगृहाचा पुरेपूर उपयोग झाला नाही तर या योजनेमागील मूळ उद्देश विफल होईल. अशाप्रकारची जादा रक्कम खर्च न करता राज्यातील ज्या ठिकाणी अशाप्रकारची कृषी सर्व चिकित्सालये स्थापन झालेली नाहीत त्या ठिकाणी अशाप्रकारची कृषी सर्व चिकित्सालये स्थापन करणे योग्य होईल असे समितीचे स्पष्ट मत आहे. एकाच वेळी आदिवासी क्षेत्रातील 10 कृषी चिकित्सालयांच्या शेजारी वसतिगृहे उभारण्याऐवजी सुरुवातील प्रायोगिक तत्वावर एखाद्या ठिकाणी अशाप्रकारच्या वसतिगृहाची स्थापना करून त्या ठिकाणी त्या भागातील आदिवासींचा कितपत सहभाग होत आहे हे लक्षात घेण्यात यावे आणि हा प्रयोग यशस्वी झाला तरच ही योजना अन्य ठिकाणी राबविणे सुयोग्य होईल. समितीने उपस्थित केलेल्या उपरोक्त सर्व मुद्द्यांचा विभागाने साकल्याने विचार करावा आणि या योजनेंतर्गत आदिवासी शेतकऱ्यांना पुरविण्याच्या सोयीबाबत निर्णय घ्यावा अशी समितीची शिफारस आहे.

ग्रामपंचायत प्रशासनाकडे पर्यायाने ग्रामसेवकांकडे घरकुल योजना, जवाहर विहीर योजना इत्यादी विविध योजनांसाठी राज्य तथा केंद्र शासन यांचेकडून सरळ पैसे येत असतात व ते बँकेत ठेवल्यानंतर ग्रामसेवकांच्या सहीशिवाय हे पैसे काढता येत नाहीत. **अशा परिस्थितीत एखाद्या ठिकाणी आर्थिक गैरव्यवहार झाल्यास संबंधित कंत्राटी ग्रामसेवकाला जबाबदार धरणे कठीण होईल कारण तो शासकीय नोकर नसल्यामुळे त्याच्यावर जबाबदारी निश्चित करण्यात अडचणी येतील.** तसेच सदर कंत्राटी ग्रामसेवकाला ग्रामपंचायतीच्या शिपायापेक्षा कमी पगार मिळणार आहे. 5 वर्षे कंत्राटी पध्दतीने कामे

केल्यानंतरसुध्दा त्यांना शासकीय सेवेत सामावून घेण्याची आताच खात्री देता येणार नाही, त्यावेळी त्याच्या वयोमर्यादेचा देखील प्रश्न निर्माण होऊ शकेल. कंत्राटी पध्दतीने नेमावयाच्या ग्रामसेवकाच्या शैक्षणिक पात्रतेच्या अटी काय ठेवण्यात येणार आहेत इ. विविध मुद्दे समितीने साक्षीचे वेळी उपस्थित केले. याबाबत खुलासा करताना ग्रामविकास विभागाच्या सचिवांनी कंत्राटी पध्दतीने अद्याप नेमणूका करण्यात आलेल्या नसून या सर्व मुद्द्यांच्या संदर्भात कायदेशीर बाबी तपासण्यासाठी हा प्रस्ताव विधी व न्याय विभागाकडे पाठविण्यात आल्याचे वा त्या विभागाकडून अद्यापपर्यंत याबाबतचा अहवाल प्राप्त झालेला नाही हे स्पष्ट केले. राज्य शासनाच्या शिक्षण विभागाने कंत्राटी पध्दतीने शिक्षकांच्या नेमणूका करण्याचे नुकतेच ठरविले आहे. त्याच धर्तीवर ग्रामविकास विभागाने देखील ग्रामसेवकांची पदे कंत्राटी पध्दतीने भरण्याचे ठरविले आहे. तथापि, शिक्षकांची कामे व जबाबदारी आणि ग्रामसेवकांची कामे व जबाबदारी यामध्ये महद अंतर आहे हे त्यांनी स्पष्ट केले. ग्रामपंचायतीच्या हद्दीतील अनेक विकास योजनांच्या रकमा उदा. घरकुल योजना, जवाहर विहीर इ. ग्रामपंचायतीकडे येतात आणि या रकमा बँकेमध्ये सरपंच, ग्रामसेवक इत्यादींच्या संयुक्त खात्यावर जमा केल्या जातात. या खात्यातील पैसे हे ग्रामसेवकांच्या सहीशिवाय काढता येत नाही. हे पाहता ग्रामपंचायत प्रशासनाच आर्थिक जबाबदारीच्या दृष्टीने ग्रामसेवक हे अत्यंत महत्त्वाचे व जबाबदारीचे पद आहे. सदर ग्रामसेवकाला दरमहा फक्त रु. 2,500 एवढ्या वेतनावर 5 वर्षे काम करावे लागणार आहे 5 वर्षांनंतर त्यांना कायम करावयाचे किंवा नाही याबाबत निर्णय घेण्यात येणार आहे. ग्रामपंचायतीतील शिपायापेक्षा कमी पगार मात्र आर्थिक जबाबदारीचे पद इ. विविध कारणांमुळे ग्रामपंचायतीमध्ये सदर कंत्राटी स्वरूपाच्या ग्रामसेवकाकडून आर्थिक गैरव्यवहार होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. शिवाय प्रशासकीय दृष्ट्यासुध्दा ही एक विसंगती वाटते असे मत समितीने व्यक्त केले. कंत्राटी ग्रामसेवक हा शासनाचा नोकर नसल्यामुळे (लोकसेवक नसल्यामुळे) त्याच्यावर कोणत्याही स्वरूपाची आर्थिक जबाबदारी टाकणे योग्य होणार नाही, मात्र नवीन पध्दतीमुळे ग्रामपंचायतीची सर्व आर्थिक व्यवस्था मात्र त्याच्याच ताब्यात राहणार आहे. ही बाबसुध्दा दुर्लक्षित करण्यायोग्य नसल्याचे अभिप्राय समिती व्यक्त करू इच्छिते. **सध्या ग्रामसेवकांची अंदाजे 5000 पदे राज्यात रिक्त आहेत. ही पदे न भरता राज्य शासनाने कंत्राटी पध्दतीने ग्रामसेवकांच्या नियुक्त्या करण्याचे ठरविले आहे.** राज्यातील काही ग्रामपंचायतीचे उत्पन्न फार मोठ्या प्रमाणात उदा. रुपये 50 लाखांपर्यंत आहे. या आर्थिक दृष्टीने सबळ असलेल्या ग्रामपंचायतीमध्ये देखील कंत्राटी पध्दतीचे ग्रामसेवक नेमण्यात येणार काय ? हा प्रश्न देखील समितीने सचिवांच्या साक्षीचे वेळी उपस्थित केला. या कंत्राटी स्वरूपाच्या ग्रामसेवकाला सेवेची शाश्वती नसल्यामुळे तो व्यवस्थित काम करू शकेल काय ? याबाबत समितीला शंका वाटते 5 वर्षांच्या कालावधीत या ग्रामसेवकांनी त्यांची कामे व्यवस्थित केल्यास त्यांना नियमित करण्यात येणार आहे. तथापि, सदर ग्रामसेवकांनी व्यवस्थित कामे केली आहेत याची तपासणी 5 वर्षांनंतर करावयास काही कालावधी निश्चित लागेल. सदर कालावधीत त्या ग्रामसेवकाला कामावर ठेवण्यात येणार आहे काय ? शासकीय कार्यालयात 180 दिवसांपेक्षा जास्त कालावधीपर्यंत काम केले तर संबंधित शासकीय कर्मचाऱ्यास कायम करावे लागते तेव्हा या कंत्राटी ग्रामसेवकांनी 180 दिवसांपेक्षा जास्त दिवस काम केल्यास त्यांना देखील कायम करावे लागेल. अन्यथा त्यांच्या सेवेत खंड पाडावा लागेल अशा

स्वरुपाच्या अनेक शंका समितीने सचिवांच्या साक्षीचे वेळी उपस्थित केल्या. या संदर्भातील प्रस्ताव विचारार्थ विधी व न्याय विभागाकडे पाठविण्यात आला आहे. या व्यतिरिक्त समितीला सचिवांकडून कोणत्याही स्वरुपाचा खुलासा प्राप्त होऊ शकला नाही. राज्यात कंत्राटी पध्दतीने ग्रामसेवक नेमण्याबाबतचा हा संपूर्ण राज्यव्यापी व अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न असल्यामुळे याबाबत विधीमंडळात देखील चर्चा होणे आवश्यक आहे. अशाप्रकारचे मतदेखील समितीने सचिवांचे साक्षीचे वेळी व्यक्त केले. ग्रामसेवकांच्या नेमणूका कंत्राटी पध्दतीने झाल्यास सध्या रिक्त असलेल्या ग्रामपंचातींची अंदाजे 5,000 पदे भरण्याचा प्रश्न लांबणीवर पडेल अशी देखील समितीला भीती वाटते. सबब, या सर्व मुद्द्यांचा शासनाने साकल्याने विचार करणे आवश्यक आहे असे समितीचे स्पष्ट मत आहे. शासनाचा प्रशासकीय खर्चात बचत करण्याचा निर्णय स्तुत्य आहे यात दुमत होऊ शकणार नाही, मात्र अशा प्रकारचा धोरणात्मक व संपूर्ण प्रशासकीय व्यवस्थेवर दूरगामी परिणाम करणारा निर्णय सखोल विचारांती घेणे निकडीचे आहे. असे समितीचे स्पष्ट मत आहे. अन्यथा घाईगर्दीने घेतलेल्या निर्णयांचे उलट परिणाम शासनाला भोगावे लागतील. समितीच्या मते मुळातच नवीन बाब अर्थसंकल्पात समाविष्ट करण्यापूर्वीच या सर्व बाबींचा साकल्याचे विचार होणे गरजेचे होते. ज्या बाबी साक्षीच्या वेळी समितीच्या निदर्शनास आल्या त्या अनुभवी प्रशासनाच्या निदर्शनास निश्चित आल्या असाव्या अशा परिस्थितीत विधी व न्याय विभागाचा आगाऊ सल्ला घेऊनच ही बाब अर्थसंकल्पात येणे गरजेचे होते.

मात्र आता तरी समितीच्या उक्त अभिप्रायाच्या अनुषंगाने विधी व न्याय विभागाचा सल्ला घेऊन या प्रस्तावाचा सखोल अभ्यास करण्यात यावा व शासनाचे आर्थिक हितसंबंध अबाधित राहतील याची संपूर्ण खात्री करून घेऊनच ही योजना राबवावी अशी समितीची शिफारस आहे.

(अंदाज समिती 2000-2001 चौथा अहवाल, सन 2000-2001 या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधात अहवाल - पृ.क्र.-59, 73)

(2) राज्यात 31 औद्योगिक न्यायालये व 40 कामगार न्यायालये दिनांक 31 मार्च 2000 अखेरपर्यंत स्थापन करण्यात आली आहेत. सन 2000-2001 मध्ये 4 औद्योगिक न्यायालये व 2 कामगार न्यायालये नव्याने स्थापन करण्याचे शासनाने ठरविले आहे. औद्योगिक व कामगार न्यायालयातील न्यायाधिश इत्यादींच्या जागा भरण्याचा अधिकार उच्च न्यायालयास आणि सदर न्यायालयातील अधिकारी/कर्मचाऱ्यांची भरती करण्याचा अधिकार शासनाकडे ही विसंगती आहे आणि त्यामुळे एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर पदे रिक्त राहतात असे समितीचे स्पष्ट मत आहे. कामगार व औद्योगिक न्यायालय ही कार्यक्षमतेने व परिणामकारकरित्या काम करण्यासाठी न्यायाधिश व कर्मचारी यांची भरतीबाबतचा अधिकार हे एकाच ठिकाणी असणे गरजेचे आहे. ही बाब देखील आता शासनाला पटली आहे असे वाटते. त्यामुळे कर्मचाऱ्यांच्या भरतीबाबत नुकत्याच सादर केलेल्या प्रस्तावावर विनाविलंब अनुकूल निर्णय घेण्यात यावा व त्याची अंमलबजावणी त्वरेने करावी अशी

समितीची आग्रहाची शिफारस आहे.

(अंदाज समिती 2000-2001 पाचवा अहवाल, राज्यातील औद्योगिक व कामगार न्यायालये, न्यायालयातील रिक्त पदे व प्रलंबित प्रकरणे याबाबतचा अहवाल - पृ.क्र.-28-29)

(3) विशेषतः चीनचा कुटुंब नियोजन कार्यक्रम, केरळ व तामिळनाडूचा कुटुंब नियोजन कार्यक्रम या संपूर्ण कार्यक्रमाचा जर आढावा घेतला तर एक गोष्ट निश्चित लक्षात येईल की, 15 ते 19 वयोगटातील स्त्रीयांच्या जननाचा वाटा निश्चितच जास्त आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे अठराव्या वर्षाच्या आतच मुलींचे होणारे विवाह हे आहे. ग्रामीण भागातील तर जवळजवळ 50 टक्के मुली या वयोगटातील विवाहीत असतात. यावरून मुलींचे विवाहाचे वय 21 वर्षे पर्यंत आणि मुलांचे विवाहाचे वय 24 वर्षापर्यंत वाढविणे व त्यासंबंधात समाजाची मानसिकता बदलणे हे अत्यंत आवश्यक आहे.

यासंदर्भात समितीच्या वरील अभिप्रायांचा विभागाने जाणीवपूर्वक पाठपुरावा करावा जेणेकरून राज्याचा जननदर 2004 पर्यंत 2.5 वरून 2.1 वर येईल अशी समितीची शिफारस आहे.

एकूण लोकसंख्येत पुरुषांची संख्या व स्त्रियांची संख्या जवळजवळ 50 टक्के आहे. असे असले तरी कुटुंबनियोजनाच्या कार्यक्रमात केवळ महिलांनाच केंद्रबिंदू मानून योजना आखण्यात आलेल्या आहेत. यामध्ये काही अंशी बदल करून पुरुषांनाही महत्त्वाचा घटक मानून कार्यक्रम आखण्याची नितांत आवश्यकता आहे. पुरुषांना केवळ आरोग्य शिक्षण देऊन भागणार नाही तर कुटुंबनियोजनाचा कार्यक्रम पूर्णतः यशस्वी होण्यासाठी या कार्यक्रमात पुरुषांचा सहभाग प्रभावीरित्या वाढविण्यात आला पाहिजे असे समितीचे स्पष्ट मत आहे. समितीच्या सदर अभिप्रायाची शासनाने नोंद घ्यावी आणि त्यावर गांभीर्याने विचार करून निर्णय घ्यावा अशी समितीची शिफारस आहे.

विशेषतः ज्या ठिकाणी लग्नपत्रिका छापल्या जातात त्या प्रिंटींग प्रेसचे मालक, तसेच लग्न कार्यालयाचे मालक व लग्न लावणारे भटजी, मुलीचे पालक, मुस्लीम समाजात लग्न लावणारे काझी यांना यासंबंधात माहिती देण्यात आली. ही अत्यंत स्तुत्य योजना विभागामार्फत राबविण्यात आली आहे. विशेषतः 18 वर्षाखालील मुलगी व 21 वर्षाखालील मुलगा यांच्या लग्नाची पत्रिकाच मुळात छापली जाऊ नये. यासाठी लग्नाची पत्रिका छापण्याच्या वेळी छापखान्याच्या मालकाने मुलाच्या व मुलीच्या लग्नाच्या वयाचे दाखले तपासणे बंधनकारक करणे आवश्यक आहे. तसेच, अशाप्रकारच्या लग्नपत्रिका छापल्या गेल्यास त्या प्रिंटींग प्रेसचे मालक, लग्नकार्यालयाचे मालक, लग्न लावणारे भटजी व मुलीचे पालक यांच्या तातडीने कायदेशीर कारवाई करण्यात यावी अशाप्रकारच्या सूचना सर्वांना निर्गमित केल्या. या सूचनांचा चांगला परिणाम होऊ शकेल. तसेच लग्न लावताना भटजींना किंवा काझींना मुला-मुलीचे जन्म प्रमाणपत्र पाहणे सक्तीचे करावे तसेच मंगल कार्यालय भाड्याने देतानासुद्धा अशाप्रकारे जन्म प्रमाणपत्र बघणे सक्तीचे करावे तसेच लग्नाची नोंद ग्रामीण भागात

ग्रामपंचायतीमध्ये सक्तीने करण्यात यावी. याबाबतसुद्धा योग्य त्या सूचना विभागाने द्याव्यात अशी समितीची शिफारस आहे.

(अंदाज समिती 2000-2001 सातवा अहवाल, कुटुंबकल्याण या विषयावरील सन 1995-96 च्या तिसऱ्या अहवालातील शिफारशींवर शासनाने केलेल्या कार्यवाहीवरील समितीचा अनुपालन अहवाल - पृ.क्र.-29,30,34,37)

(4) कृषि विभागासाठी खात्याच्या अर्थसंकल्पात मोठ्या प्रमाणात तरतूद केल्याशिवाय राज्यातील शेतकरी वर्गाचा व कृषि उत्पादनाचा विकास होणार नाही. म्हणून राज्य शासनाच्या दरवर्षीच्या अर्थसंकल्पामध्ये कृषि विभागासाठीच्या तरतूदी एकूण रकमेच्या किमान 10 टक्के पर्यंत करण्याची आवश्यकता आहे. असे समितीचे मत आहे. शासनाने याबाबत अतिशय गांभिर्याने विचार करून पुढील वर्षीच्या अर्थसंकल्पात कृषि विभागासाठी किमान 10 टक्के रकमेची तरतूद करावी अशी समितीची आग्रहाची शिफारस आहे.

कृषि उत्पादनाचा संबंध कृषि विभागाशी येतो. तथापि, कृषि उत्पादनाला बाजारपेठ मिळण्याची बाब ही पणन विभागांतर्गत येते. या दोन बाबी वेगवेगळ्या विभागात येत असल्यामुळे त्यांचा एकमेकांशी समन्वय राहत नाही व पर्यायाने शेतक-यांच्या कृषि मालाला योग्य भाव मिळत नाही व त्यांचे आर्थिक नुकसान होते. सबब, कृषि मालावर प्रक्रिया, विक्री, इ.पणन विभागातील बाबी कृषि विभागाच्या अंतर्गत आणण्याची आवश्यकता आहे. त्यासाठी कृषि मालावर प्रक्रिया विक्री व तदनुषंगीक बाबी कृषि विभागांतर्गत आणण्यात याव्यात असे समितीचे स्पष्ट मत आहे. सध्या सहकार व वस्त्रोद्योग विभागांतर्गत असलेला पणन विषय हा कृषि विभागांतर्गत आणल्यास तो योग्य होईल असे मत कृषि सचिवांनी देखील समितीच्या साक्षीच्या बैठकीत व्यक्त केले आहे. **तेव्हा सहकार व वस्त्रोद्योग विभागून पणन विषय काढून तो कृषि विभागास जोडण्यात यावा अशी समितीची आग्रहाची शिफारस आहे.**

राज्यामध्ये हिरवळीचे खत, कॅम्पोस्ट खत व गांडुळ खताचा वापर वाढविण्यासाठी अनुदान देण्याची योजना अस्तित्वात नाही. केंद्र पुरस्कृत गळीत धान्य विकास कार्यक्रम व कडधान्य विकास कार्यक्रम यातून शेतक-यांना जैविक खताच्या अनुदानावर वाटप केले जाते. केंद्र पुरस्कृत योजनेतील उपलब्ध अनुदानाच्या मर्यादेतच हा कार्यक्रम राबवावा लागतो. त्यामुळे जैविक खताचा कार्यक्रम शेतक-यांकडून प्राप्त झालेल्या मागणीवरच अवलंबून असतो. एकूण रासायनिक खताच्या अति वापरामुळे राज्यातील नापीक जमिनीचे वाढते क्षेत्र हे एक कृषि विभागापुढील भविष्यातील फार मोठे आव्हान आहे. मात्र त्या प्रमाणत शासनाच्या पातळीवरील विविध यंत्रणेचे याकडे पुरेसे लक्ष वा गांभीर्य असल्याचे समितीच्या निदर्शनास आले नाही. ही एक अत्यंत गंभीर समस्या असून येत्या काही वर्षात ही समस्या आक्राळ-विक्राळ स्वरूप धारण करण्याची शक्यता आहे. याबाबत वेळीच लक्ष देऊन ह्या समस्येवर परिणामकारक उपाययोजना करण्याची नितांत आवश्यकता समितीला वाटते. **या समस्येचा धोका लक्षात घेऊन**

अर्थसंकल्पातसुध्दा या योजनेवर काही विशिष्ट अशी तरतूद करण्याची निकड समितीला वाटते, व केंद्र पुरस्कृत योजनेवर अवलंबून न राहता राज्यातील अर्थसंकल्पातसुध्दा रासायनिक खतांच्या अति वापरामुळे शेती व्यवसायावर झालेले परिणाम व त्यावर उपाय या संदर्भात एक वेगळी अशी भरीव आर्थिक तरतूद उपलब्ध करून देण्यात यावी तसेच याबाबत एक योजनाआखून कालबद्ध अंमलबजावणी करावी अशीही समितीची शिफारस आहे. सेंद्रिय खतांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करण्यासाठी राज्यातील शेतकऱ्यांची मानसिकता तयार करण्याची आणि त्यादृष्टीने सदर खतांचा राज्यातील ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांमध्ये प्रसार करण्याची नितांत गरज आहे. शासनाने या संदर्भात देखील एक योजना आखावी अशी समितीची शिफारस आहे.

महाराष्ट्र राज्यात उत्पादित होणाऱ्या कांद्यामध्ये मात्र उपरोक्त दोन्ही दोष असल्याचे कृषि सचिवांनी समितीच्या बैठकीत स्पष्ट केले. यासाठी राज्यातील कृषि विद्यापीठांनी कांद्याची निरनिराळ्या टिकावू व जास्त उत्पन्न देणाऱ्या जातीबाबत संशोधन करण्याची आवश्यकता आहे. महात्मा फुले कृषि विद्यापीठाने या संदर्भात संशोधन करून सुवर्ण नावाची एक नवीन कांद्याची जात शोधून काढली आहे. तथापि, या संदर्भात अधिक संशोधन होण्याची गरज आहे. राज्यामध्ये कांद्याचे उत्पादन फार मोठ्या प्रमाणावर होत असल्याने कांदा उत्पादकांना त्यांच्या कांद्यासाठी योग्य दर मिळाल्यास ते त्यांच्या हिताचे ठरेल. म्हणून परदेशात निर्यातयोग्य कांद्याच्या जाती शोधण्यासाठी राज्यातील कृषि विद्यापीठांनी संशोधन करण्याची योजना आखावी अशी समितीची शिफारस आहे.

बियाणांसंदर्भात भारत सरकारचा 1966 चा सीड ॲक्ट आहे. एखाद्या खाजगी कंपनीने "टूथ फूल" या सदराखाली बियाणे बाजारात विक्रीसाठी आणले आणि त्या बियाणांच्या जाती जरी प्रमाणित नसल्या तरी सदरहू कायदा केंद्र शासनाचा असल्यामुळे राज्यातील शेतकऱ्यांची फसवणूक झाल्याचे निदर्शनास आले तरी काही कारवाई करू शकत नाही. यासाठी राज्यात घडणाऱ्या अशा गैरप्रकारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी राज्य शासनाचा स्वतंत्र बियाणे कायदा करावयाचा राज्य शासनाने ठरविले आहे. सदरहू कायदा अंमलात आल्यानंतर महाराष्ट्रात विकल्या जाणाऱ्या प्रत्येक बियाणांची राज्य सरकारकडे नोंद करणे बंधनकारक होणार आहे. खाजगी बियाणे कंपनीकडून राज्यातील शेतकऱ्यांची फार मोठ्या प्रमाणावर फसवणूक आहे. ही फसवणूक टाळण्यासाठी व खाजगी बियाणे उत्पादकावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी राज्य शासनाचा स्वतंत्र बियाणे कायदा राज्य शासनाने लवकरात लवकर तयार करून अंमलात आणावा अशी समितीची आग्रहाची शिफारस आहे.

(अंदाज समिती 2000-2001 आठवा अहवाल, राज्यातील पिके, पर्यायी पिके, खते व खतांचा वापर, पिकांचे उत्पादन व उत्पादन क्षमता अहवाल - पृ.क्र.-86,88,97)

(5) पाणी वापरातील गैरप्रकारामुळे शासनाची फार मोठी आर्थिक हानी होत असल्यामुळे या प्रकरणी शासनाने अतिशय गंभीरतेने लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे. यासंदर्भात दक्षतापथकाच्या कार्यपध्दतीबाबत सखोल असा आढावा घेऊन

पाण्याचा गैरवापराला प्रभावीपणे आळा घालण्याच्या दृष्टीने या पथकाच्या कार्यपध्दतीत सुयोग्य असे संरचनात्मक बदल करण्यात यावेत अशी समितीची शिफारस आहे.

सिंचन प्रकल्पात पाण्याचा साठा कमी झाल्यास सिंचनासाठी वापरावयाचे पाणी कमी करण्यात येते परंतु पिण्याचे पाणी कमी करण्यात येत नाही. हे पहाता राज्यातील सिंचन प्रकल्पाद्वारे बिगर शेतीसाठी किती पाणी द्यावयाचे यावरदेखील मर्यादा घालण्याची वेळ आली आहे असे समितीला वाटते. शेतीसाठी पाण्याचा वापर कमी होत असल्यामुळे राज्यातील जमिनीचा कस देखील दिवसेंदिवस कमी होत चालला आहे हे कोणीही नाकारणार नाही. त्यामुळे अन्नधान्याचे उत्पादन दिवसेंदिवस घसरण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. शेतीतून जास्त उत्पादन काढावयाचे झाल्यास जमिनीस योग्य पाणी देण्याची नितांत आवश्यकता आहे व त्यासाठी सिंचन प्रकल्पातून पाण्याचा योग्य साठा शेतकऱ्यांना मिळणे आवश्यक आहे. हे पहाता राज्यातील प्रत्येक सिंचन प्रकल्पाद्वारे बिगर शेती वापरासाठी किती पाणी द्यावे यावर मर्यादा घालण्याच्या दृष्टीने शासनाने गांभीर्याने विचार करावा अशी समितीची शिफारस आहे

(अंदाज समिती 2000-2001 दहावा अहवाल, राज्यातील धरणे व कालवे यामधील पाण्याचा झिरपा, पाझर, वहनव्यय, बाष्पीभवन, चोरी इत्यादी मार्गाने होणारे नुकसान याबाबत अहवाल - पृ.क्र.- 14,33,34)

(6) महाराष्ट्र राज्याला 720 कि.मी. लांबीचा समुद्रकिनारा लाभला आहे. या विस्तृत समुद्र किनाऱ्यावर जलप्रवासी वाहतूक फार मोठ्या प्रमाणावर सुरु होण्याची आवश्यकता आहे. विशेषतः मुंबई, ठाणे, नवी मुंबई, भिवंडी इ. विविध ठिकाणी अशाप्रकारची जलवाहतूक सुरु करता येणे आवश्यक आहे. तथापि, या कामकाजासाठी स्थापन करण्यात आलेल्या मेट्री टाईम बोर्डांने फक्त गोरई-बोरिवली खाडीतीलच जलप्रवासी वाहतूकीकडे लक्ष दिलेले दिसून येते. गेट वे ऑफ इंडिया, नवी मुंबई या ठिकाणी खाजगीकरणाच्या माध्यमातून सुरु करण्यात आलेली प्रवासी वाहतूक काही कालावधीनंतर बंद पडली. अंतर्गत जलवाहतूकीसाठी जमीन संपादन करावी लागत नाही, रस्ते तयार करावे लागत नाहीत, हवेचे प्रदूषण होत नाही इ. बाबी जरी खऱ्या असल्यातरी जलवाहतूक सुरु करण्यासाठी केंद्र शासनाची अनुमती घ्यावी लागते व केंद्र शासनाची अनुमती मिळण्यासाठी इंडियन नेव्ही, बी.पी.टी.,सिडको, अॅटॉमिक एनर्जी, डायरेक्टर जनरल ऑफ शिपींग, महसूल व पर्यावरण विभाग इ. विविध विभागांची प्रमाणपत्रे मिळवावी लागतात व ही सर्व अंदाजे एकूण 43 प्रमाणपत्रे मिळविणे जिकिरीचे असल्यामुळे यासाठी कोणतीही खाजगी संस्था काम करण्यास पुढे येत नाही ही यामधील सर्वात मोठी अडचण आहे. प्रवासी जलवाहतूक सुरु करण्यासाठी त्याबाबतची कार्यपध्दती सुटसुटीत व सोयीची होणे आवश्यक आहे. या राज्याला लाभलेला विस्तृत समुद्रकिनारा पहाता राज्यात प्रवासी जलवाहतूक मोठ्या प्रमाणात होण्यासाठी वर नमूद केलेल्या अटी शिथिल करण्याबाबत राज्य शासनाने केंद्र शासनाकडे उच्च स्तरावरून प्रयत्न करणे अत्यंत गरजेचे आहे. सबब शासनाने यादृष्टीने प्रयत्न करावेत अशी समितीची शिफारस आहे.

राज्यामध्ये सन 1969 सालापासून लॉटरी सुरु झालेली आहे. लॉटरी योजना सुरु झाल्यापासून यासंदर्भात राज्य शासनाने आढावा मूल्यमापन केले काय यासंदर्भातही माहिती घेण्यासाठी समितीने प्रयत्न केला. सन 1969 सालापासून लॉटरी योजनेचा आढावा घेण्यात आलेला नव्हता. तथापि, गेल्यावर्षी महाराष्ट्रातील लॉटरी बाजाराचा पूर्ण शोध घेऊन महाराष्ट्र राज्य लॉटरी बाजारात किती प्रमाणात आहे व ती कशा प्रकारे चालविण्यात येते याचा आढावा घेण्यात आला. महाराष्ट्र राज्य लॉटरीबाबत तब्बल 31 वर्षांनंतर आढावा घेण्यात आला हे पाहता महाराष्ट्र राज्य लॉटरीपासून मोठ्या प्रमाणात राज्य शासनास महसूल प्राप्त होत असला तरी त्याकडे पाहण्याचे राज्य शासनाची उदासिन वृत्ती दिसून येते. तसेच इतर राज्यातील लॉटरीच्या तिकिटांची विक्री महाराष्ट्र राज्यात फार मोठ्या प्रमाणावर होते याबाबत कोणाचेही दुमत असण्याचे कारण नाही. तथापि, महाराष्ट्र राज्याची लॉटरीची तिकिटे मात्र भारताच्या इतर राज्यात अभवानेच दिसून येतात. वास्तविक पाहता आपल्या राज्याची लॉटरीची तिकिटे अन्य राज्यात मोठ्या प्रमाणात विक्री करण्याचे प्रयत्नदेखील राज्य शासनाने करणे आवश्यक आहे यासंदर्भात राज्य शासनाने काही कारवाई केल्याचे समितीस दिसून आले नाही. वास्तविक पाहता राज्यात चालणाऱ्या लॉटरी उद्योगाची माहिती घेऊन राज्य शासनाच्या लॉटरी योजनेत वेळोवेळी बदल करणे आवश्यक होते. तरी आता यापुढे लॉटरी योजनेचा दर 5 वर्षांनी आढावा घेण्यात यावा लॉटरी योजनेचे मूल्यमापन करण्यात यावे आणि त्यामध्ये आढळलेल्या बाबींचा विचार करून लॉटरी योजनेत आवश्यक तो बदल करावा अशी समितीची शिफारस आहे.

(अंदाज समिती 2001-2002 बारावा अहवाल, सन 2001-2002 या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधात अहवाल - पृ.क्र.- 4,61)

(7) क्षारपड जमिनी लागवडीखाली आणण्यासाठी बराच मोठा खर्चिक कार्यक्रम राबविणे आवश्यक आहे व त्यासाठी बराच मोठा कालावधीदेखील लागणार आहे हे पाहता क्षारपड जमिनीच्या ठिकाणी उद्योगधंदे स्थापन जरी करता येत नसले तरी क्षारपड जमिनीपासून शेतकऱ्यांना निश्चित उत्पन्न मिळण्यासाठी सदर जमिनीवर मत्स्योत्पादन (Fish Farming) प्रकल्प उभारता येणे शक्य आहे. क्षारपड जमिनीमध्ये शेततळी घेऊन मत्स्योत्पादन (Fish Farming) प्रकल्प राबविण्याचा प्रस्ताव तयार करण्याची कारवाई कृषि विभागात चालू आहे. या योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांना व्यक्तिगत अथवा सहकारी सोसायटी पातळीवर कर्ज तसेच अनुदान उपलब्ध करून देण्याच्या बाबींचा देखील सदर प्रस्तावात अंतर्भाव करण्यात यावा. सदर मत्स्योत्पादनबाबतच्या प्रस्तावास त्वरीत अंतिम स्वरूप देण्यात येऊन तो अंमलात आणावा अशी समितीची शिफारस आहे.

(अंदाज समिती 2002-2003 चौदावा अहवाल, राज्यातील क्षारपड जमिनीसंबंधी बावीसाव्या अहवालातील (1998-99) शिफारशीवरील अनुपालन अहवाल - पृ.क्र.- 17)

(8) राज्यातील पाटबंधारे प्रकल्पांच्या कामांना गती येऊन ती त्वरेने पूर्ण होतील. तथापि राज्य शासनाने कृष्णा खोरे व तापी, गोदावरी या 2 महामंडळांना वर नमूद केल्याप्रमाणे त्यांच्या अंतर्गत असलेल्या पाटबंधारे प्रकल्पांना सुधारीत प्रशासकीय मान्यता देण्याचे अधिकार दिले. तथापि, उर्वरित 3 महामंडळाना मात्र अशा स्वरूपाचे अधिकार दिलेले नाहीत. **राज्य शासनाने राज्यातील पाटबंधारे प्रकल्पांच्या संदर्भात असा दुजाभाव का ठेवला याचे समितीला आकलन होत नाही. शासनाने घेतलेल्या उपरोक्त निर्णयास समिती सदस्यांनी साक्षीच्या बैठकीत आक्षेप घेऊन राज्यातील सर्वच महामंडळांच्या संदर्भात एकच कार्यपध्दती अनुसरण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली.** त्यावेळी पाटबंधारे विभागाच्या सचिवांनी राज्यातील सर्वच महामंडळांना त्यांच्या कक्षेत येणाऱ्या पाटबंधारे प्रकल्पांना प्रशासकीय मान्यता देण्याबाबतचा प्रस्ताव मंत्रीमंडळासमोर मान्यतेसाठी पाठविल्याचे सांगितले. **वास्तविक पाहता राज्य शासनाने महामंडळांना पाटबंधारे प्रकल्पांच्या मान्यतेसंदर्भात असा भेदभाव करण्याची आवश्यकता नव्हती तरीसुद्धा उशीराने का होईना महामंडळांच्या संदर्भातील विसंगती दूर करण्याचे प्रस्ताव विभागाने आता तयार केले आहेत. त्यास मंत्रीमंडळाची मान्यता घेण्याच्या दृष्टीने विभागाने त्वरित कार्यवाही करावी अशी समितीची आग्रहाची शिफारस आहे.**

यशवंत ग्राम समृद्धी योजनांबाबत समितीने विभागीय सचिवांची साक्ष घेतली त्यावेळेस समितीच्या असे लक्षात आले की, या योजनेतून एका वर्षात एका ग्रामपंचायतीला जास्तीत जास्त 10 लाख रुपये मर्यादेची दोन कामे घेता येतील अशी अट घालण्यात आली आहे. राज्यातील काही ग्रामपंचायतीमधील लोकसंख्या 10 ते 15 हजार इतकी आहे. तर काही गावांची लोकसंख्या फार मोठी आहे. एखाद्या ग्रामपंचायतीमधील लोकसंख्या एक लाखापर्यंत असेल तर त्या गावाचे भौगोलिक क्षेत्र मोठे असते आणि त्या गावातील रहदारीचा मुख्य रस्ता आहे. तो रस्ता त्या ग्रामपंचायतीला या योजनेतून घ्यावयाचा असेल तर 10 लाख रुपयापर्यंत त्या एका रस्त्याचे काम होऊ शकणार नाही म्हणून सदर योजनेतर्गत **निधीच्या मर्यादेचा निकष राज्यातील सर्व ग्रामपंचायतींना असता कामा नये. जास्त लोकसंख्येच्या सक्षम ग्रामपंचायती या मर्यादेपेक्षा जादा निधी उपलब्ध करून देऊ शकतील असे समितीचे मत आहे. म्हणून ग्रामपंचायतीच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणानुसार, निधीची मर्यादा ठेवण्यात यावी अशी समितीची आग्रहाची शिफारस आहे.**

शालेय शिक्षण विभागांतर्गत केंद्र शासनाने सुरु केलेल्या सर्व शिक्षा अभियान ह्या कार्यक्रमावर चर्चा करीत असताना समितीच्या असे निदर्शनास आले की, मागच्या वर्षात जिल्ह्यामध्ये अंमलात असलेल्या सदर योजनेतून राज्यातील 24 जिल्ह्यांपैकी आता 11 जिल्हे वगळण्यात आले आहेत. त्यामध्ये धुळे, गडचिरोली, नंदूरबार या दोन जिल्ह्यांचा समावेश आहे. याबाबत समितीने असे नमूद केले की, जागतिक पातळीवर धुळे आणि नंदूरबार हे जिल्हे शिक्षणाच्या बाबतीत सगळ्यात मागे आहेत. त्याचप्रमाणे तेथील बरीच लोकसंख्या आदिवासी असल्यामुळे तेथील लोकांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन फारच कमी आहे. **त्यामुळे तेथील लोकांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देणे अगत्याचे असल्याने सदर योजनेतून धुळे, गडचिरोली, नंदूरबार,**

गडचिरोली जिल्हे वगळणे संयुक्तिक नाही म्हणून या योजनेत सदर महिलांचा समावेश करण्यात यावा अशी समितीची शिफारस आहे.

(अंदाज समिती 2002-2003 पंधरावा अहवाल, सन 2002-2003 या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात अंतर्भूत असलेल्या खर्चाच्या नवीन बाबीसंबंधात अहवाल - पृ.क्र.- 15,20,24,28)

(9) पुणे शहरामध्ये बालेवाडी येथे राज्य शासनाने 154 एकर जागेत भव्य स्वरूपाची अद्ययावत व ऑलिम्पिक पातळीची क्रीडानगरी उभारली आहे. यासाठी आतापर्यंत जवळ जवळ 75 कोटी रुपये खर्च करण्यात आले आहेत. सदरहू क्रीडा संकुलासाठी सन 2001-2002 व 2002-2003 या वर्षी योजनांपर्यंत प्रत्येकी 100 लाख रुपयांची तरतूद करण्यात आली होती. शासनाकडून काहीही निधी उपलब्ध झाला नसल्यामुळे काहीही रक्कम खर्च करण्यात आलेली नाही. एक कोटी ही रक्कम शासनाच्या एकूण अर्थसंकल्पाच्या तुलनेत फार मोठी रक्कम नाही. तथापि, योजनेवर तरतूद केलेल्या प्रत्येकी 100 लाख व 110 लाख रक्कम पूर्णपणे खर्च झालेली आहे. हे पाहता या क्रीडा संकुलासाठी गेल्या 2 वर्षांपासून कोणत्याही नवीन योजना आखण्यात आल्या नसल्याचे दिसून येते. तसेच सदरहू क्रीडानगरीसाठी राज्य शासनाने अधिकारी/कर्मचाऱ्यांचे एकही कायमस्वरूपी पद निर्माण केलेली नाही अशीदेखील धक्कादायक माहिती समिती समोर आली. क्रीडा संचालकांच्या अंतर्गत असलेल्या एका अधिकाऱ्यांकडे या क्रीडानगरीचा कार्यभार देण्यात आलेला आहे आणि रोजंदारीवरील कर्मचाऱ्यांमार्फत या क्रीडानगरीचा कार्यभार देण्यात आलेला आहे आणि रोजंदारीवरील कर्मचाऱ्यांमार्फत या क्रीडानगरीचा कारभार पाहण्यात येत आहे. 75 कोटी रुपये एवढी मोठी रक्कम खर्च करून उभारण्यात आलेल्या क्रीडानगरीसाठी राज्य शासनाने अद्यापपर्यंत एकही पद निर्माण केलेले नाही हे पाहता राज्य शासनाचा या क्रीडानगरीकडे पाहण्याचा उदासिन दृष्टीकोन दिसून येतो. समिती या संदर्भात आपली तीव्र नापसंती व्यक्त करीत आहे. सदर क्रीडा संकुलाद्वारे आंतरराष्ट्रीय दर्जाचा खेळाडू महाराष्ट्रातून निर्माण झाला पाहिजे हा सदर नगरी उभारण्यामागील उद्देश शासनाच्या या उदासिन दृष्टीकोनामुळे सफल होईल का नाही याबाबत शंका निर्माण झाल्यास त्यामध्ये काही वावगे आहे असे म्हणता येणार नाही. सदर क्रीडा संकुलासाठी क्रीडा संचालकांनी एकूण 82 पदांचा प्रस्ताव राज्य शासनाकडे पाठविलेला होता. सध्याचा राज्याची आर्थिक स्थिती पाहता या प्रस्तावातील काही पदे कमी करणे शक्य आहे काय याबाबत विचार करण्यास समितीने क्रीडा संचालकांना प्रत्यक्ष भेटीच्या वेळी सूचित केल्यावर त्यांनी त्यानंतर 55 पदांचा सुधारित प्रस्ताव राज्य शासनाकडे पाठविलेला आहे. **संचालकांच्या सदर प्रस्तावावर राज्य शासनाने तातडीने विचार करून त्वरित निर्णय घ्यावा. शासनाचा आर्थिक भार कमी व्हावा म्हणून शासनाकडे असलेल्या अतिरिक्त पदांमधून ही पदे तातडीने भरावीत अशी समितीची आग्रहाची शिफारस आहे.**

सदर क्रीडानगरीमध्ये 8 ते 14 वयोगटातील विद्यार्थ्यांची तालुका, जिल्हा विभाग व राज्य स्तरावरील प्रक्रियेद्वारे निवड करण्यात येते. गेल्यावर्षी जवळपास अडीच लाख विद्यार्थ्यांमधून फक्त 57 मुले-मुली पात्र ठरले आहेत. सदर क्रीडानगरीची प्रवेश क्षमता 500 विद्यार्थ्यांएवढी आहे. हे पाहता राज्यातून निवड करण्यात आलेल्या मुला-मुलींची संख्या अत्यंत अल्प आहे. सबब समितीने राज्यातील आश्रमशाळा, आदिवासी शाळा आणि इतर शाळांतील विद्यार्थ्यांची चाचणी घेऊन निवड करण्याची सूचना केली. सदर क्रीडा संकुलात प्रवेशासाठी निवडीची प्रक्रिया ही मुलांच्या शाळांना सुट्या असलेल्या कालावधीत सध्याच्या पध्दतीप्रमाणे घेण्यात येते. त्यामुळे सदर चाचणीसाठी पात्र असलेली बरेच मुले-मुली बसू शकत नाही असे अभिप्राय व्यक्त केले होते. सदर निवडीची प्रक्रिया ही तालुका जिल्हा व राज्य स्तरापुरती मर्यादित न ठेवता आदिवासी शाळा, आश्रमशाळा व इतर शाळांच्या विद्यार्थ्यांसाठी दरवर्षी जून, जुलैच्या दरम्यान आणि नोव्हेंबर, डिसेंबर दरम्यान चाचणी घेण्यात यावी. राज्यातील प्रत्येक शाळेतून किमान 10 मुले/मुली सदर चाचणीसाठी पाठविण्याचा दंडक ठेवल्यास मुलामुलींना प्रोत्साहन मिळेल आणि शाळेतील क्रीडा शिक्षक सुध्दा मुलांची तयार करून घेण्यास उद्युक्त होतील अशी अपेक्षा व्यक्त करून या सर्व बाबींच्या संदर्भात शासनाने त्वरीत निर्णय घ्यावा अशी समितीने शिफारस केली होती.

(अंदाज समिती 2002-2003 सोळावा अहवाल, शिवछत्रपती क्रीडापीठ, महाळुंगे-बालेवाडी, जिल्हा पुणे याबाबत अहवाल - पृ.क्र.- 22,23)

(10) शालेय शिक्षण विभागाच्या दिनांक 11 सप्टेंबर 2003 रोजीच्या पत्राद्वारे केंद्र शासनास ओबीसी व बीपीएल अंतर्गत येणाऱ्या मुलांच्या योजनेत समावेश करण्याबाबत निकषात सुधारणा करण्याची विनंती करण्यात आली आहे. एकाच वर्गातील काही मुलांना मोफत पुस्तके मिळतात आणि काही विद्यार्थ्यांना मिळत नाहीत. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये दुजाभाव निर्माण होतो सदर योजनेमुळे लहान मुलांच्या बालमनावर विपरित परिणाम होऊन बालपणीच सामाजिक विषमतेची भावना निर्माण होण्याची भीती समिती सदस्यांनी साक्षीच्या बैठकीत व्यक्त केली आहे. वास्तविक पाहता या योजनेचा लाभ न मिळणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या लाभ मिळणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या पाहता अत्यंत अल्प अंदाज 48 लाख एवढी आहे. त्या सर्व विद्यार्थ्यांना पुस्तकांचे संच द्यावयाचे झाल्यास त्यासाठी येणाऱ्या खर्चाची रक्कम शालेय शिक्षण विभागाच्या अर्थसंकल्पाची एकूण रक्कम पाहता अत्यंत अल्प स्वरूपाची म्हणजे अंदाजे 50 कोटी यापेक्षाही कमी आहे. या विद्यार्थ्यांना पुस्तकांचे संच देण्यासाठी ही रक्कम शासनाने आपल्या अर्थसंकल्पातून दिल्यास सदर योजनेमुळे मुलांमध्ये बालपणीच सामाजिक विषमतेची भावना निर्माण होणार नाही. त्या अनुषंगाने सदर योजनेत बदल करून योजनेची व्याप्ती वाएविण्याची आवश्यकता आहे. राज्यातील मुला-मुलींमध्ये कोणताही भेदभाव न करता ही योजना राज्यातील सर्व शाळांमधील अनुसूचित जाती/जमाती विमुक्त जाती/जमाती, इतर मागासवर्गीय यांचेसह सर्वच मुला-मुलींना लागू केल्यास ते सर्वार्थाने सामाजिक व शैक्षणिक विषमता दूर होईल. समाजात एकजिनसीपणा निर्माण करण्याच्या दृष्टीने पहिले पाऊल पडणार आहे. अशा आशयाची मागणी लोकप्रतिनिधींनी देखील शासनाकडे तसेच महाराष्ट्र विधानपरिषदेत केलेली आहे. त्या अनुषंगाने राज्य शासनातर्फे याबाबतचा प्रस्ताव

तयार करुन तो मंत्रीमंडळाच्या मान्यतेसाठी सादर करण्याची कार्यवाही चालू असल्याची माहिती विभागाने समितीला दिली आहे. तरी सादर प्रस्तावास त्वरेने मान्यता देऊन त्याची पुढील शैक्षणिक वर्षापासून अंमलबजावणी करावी अशी समितीची आग्रहाची शिफारस आहे.

(अंदाज समिती 2003-2004 अठरावा अहवाल, सर्व शिक्षण अभियानांतर्गत राज्यातील मुलामुलींना मोफत पुस्तके पुरविण्याच्या योजनेबाबत अहवाल - पृ.क्र.- 9)

(11) कोकण विभागामध्ये वाहणाऱ्या नद्यांच्या पाण्याचा उपयोग करुन फळबागा वाढविण्याच्या दृष्टीने त्या विभागातील शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन सादर संस्थेने करण्याची आवश्यकता आहे. तथापि अशा स्वरूपाचे मार्गदर्शन झाल्याचे समितीला आढळून आले नाही. कोकणातील हवामान, उपलब्ध होणारे पाणी याचा समन्वय साधून कृषी उत्पादन वाढविण्याच्या संदर्भात सादर संस्थेने कार्यक्रम आखून त्याची अंमलबजावणी करावी अशी समितीची आग्रहाची शिफारस आहे.

सादर संस्थेच्या प्रयोगशाळेमध्ये ब-याच वर्षापासून मातीचे अनेक नमुने ठेवलेले आहेत. वास्तविक पहाता बदलत्या हवामानाचा परिणाम भूगर्भात होत असतो. तसाच बदल सादर नमुन्यांमध्येदेखील होऊ शकतो असे समितीला वाटते. **सबब, सादर मातीच्या नमुन्यांचीसुद्धा नियमितपणे तपासणी व संशोधन होणे आवश्यक आहे.** प्रयोगशाळेमध्ये असलेल्या मातीच्या नमुन्यांमध्ये बऱ्याच वर्षापासून काहीही बदल संस्थेने केलेला नाही. बदलत्या हवामानाचा परिणाम लक्षात घेऊन प्रयोगशाळेतील मातीच्या नमुन्यांवर काय परिणाम होतो. याबाबत विहित कालावधीत संशोधन संस्थेने करावी अशी समितीची शिफारस आहे.

(अंदाज समिती 2005-2006 दुसरा अहवाल सन 2005-2006 या वर्षाच्या जलसंपदा विभागांतर्गत जल व भूमी व्यवस्थापन संस्था (वाल्मी), औरंगाबाद या संस्थेबाबतचा अहवाल - पृष्ठ क्रमांक 25,26)

(12) सार्वजनिक न्यास कायद्याखाली नोंदणी झालेल्या रुग्णालयामध्ये आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी काही खाटा राखून ठेवण्याची योजना. सादर योजना ही राज्यातील आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या रुग्णांना मोफत अथवा सवलतीच्या दराने आरोग्य सेवा उपलब्ध करुन देण्याच्या उद्देशाने तयार करण्यात आली आहे. तथापि, या योजनेची माहिती मात्र राज्यातील जनतेला कितपत आहे याबाबत समिती साशंक आहे. कारण सादर योजनेची प्रसिध्दी मात्र राज्यात विशेषतः ग्रामीण भागात केली नसल्याचे समितीला आढळून आले. ज्यांच्यासाठी ही योजना तयार करण्यात आली आहे त्यांना या योजनेची माहिती उपलब्ध करुन देणे हे राज्य शासनाचे कर्तव्य होते. सादर योजनेची फारशी प्रसिध्द न केल्याची कबुली सार्वजनिक आरोग्य विभागाने पुरविलेल्या माहितीवरुन समितीला दिसून आली. हे पाहता राज्य शासन सादर योजनेबाबत किती उदासिन आहे हे दिसून येते. **दिवसेंदिवस प्रसिध्दी माध्यमे, दूरदर्शन, वृत्तपत्रे इ. विविध अद्ययावत माध्यमांद्वारे सादर योजनेची प्रसिध्दी राज्य सर्वदूर भागात करणे आवश्यक आहे की, जेणेकरुन या योजनेचा लाभ राज्यातील गरीब मागासलेल्या जनतेला होईल.** तरी यासंदर्भात संबंधित

शासकीय रुग्णालयाच्या प्रवेशद्वारीसुद्धा या योजनेची माहिती देणारा फलक लावणे आवश्यक आहे. शासनाच्या सदर योजनेची वर नमूद केल्याप्रमाणे प्रसिध्दी देण्याबाबत व प्रत्येक धर्मादाय रुग्णालयात सादर योजनेसंबंधी मुख्य प्रवेशद्वारी फलक लावण्याबाबत शासनाने योजना आखून त्याची विनाविलंब अंमलबजावणी करावी, अशी समितीची शिफारस आहे.

(अंदाज समिती 2005-2006 चौथा अहवाल सन 2005-2006 या वर्षाच्या सार्वजनिक न्यास कायद्याखाली नोंदणी झालेल्या रुग्णालयांमध्ये आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी काही खाटा राखून ठेवण्याची योजना याबाबत अहवाल - पृष्ठ क्रमांक 23)

(13) राज्यातील कायदा व सुव्यवस्था राखताना एखाद्या पोलीस अधिकारी/कर्मचार्याचा मृत्यू झाल्यास त्याच्या कुटुंबियांना आर्थिक नुकसानभरपाई शासनातर्फे देण्यात येते व या व्यतिरिक्त मृत कर्मचार्यांच्या कुटुंबातील एका व्यक्तीस नोकरीत प्राधान्याने व विशेष सवलती देऊन घेण्याच्या दृष्टीने शासनाने अत्यंत सहानुभूतीचे धोरण ठेवावे अशी समितीची शिफारस आहे की, जेणेकरून मृत कुटुंबियांना माणुसकीच्या दृष्टीकोनातून सध्याचा आर्थिक जीवनात निश्चित मदत होईल.

महामार्गावर गुन्हे होऊ नये म्हणून पोलिसांची सतत गस्त चालू असते. तथापि, या कामासाठी असणाऱ्या पोलीसांची संख्या अत्यंत अपुरी आहे. विशेषतः कल्याण, ठाणे, माळशेज, अहमदनगर या नॅशनल हायवे क्रमांक 211 वर लुटालुटीचे गुन्हे फार मोठ्या प्रमाणावर होतात असे समितीने सचिवांच्या निदर्शनास आणले आहे. हा महामार्ग जंगलातून जात असल्यामुळे गुन्हा घडल्यानंतर गुन्हेगार जंगलामध्ये लगेच पळून जातात. या महामार्गावरील गस्तीसाठी जादा पोलीस कर्मचारी उपलब्ध करून देण्यात यावेत, वाहतूक पोलीस चौक्यांची संख्या वाढविण्यात यावी, अशी समितीची शिफारस आहे.

पोलीस दलाचा अभ्यास करताना समितीने पोलीसांच्या कल्याण योजना तसेच गृहनिर्माण योजना याबाबतही माहिती घेतली. पोलीसांचे शारीरिक स्वास्थ्य तंदुरुस्त राहण्यासाठी त्यांच्या दर सहा महिन्याला शारीरिक तपासण्या करण्यात याव्यात व जे पोलीस अधिकारी/कर्मचारी आपले प्रकृती तंदुरुस्त ठेवतील. त्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी विशेष योजना उदा. विशेष भत्ता इ. आखण्यात याव्यात. पोलीस कर्मचारी/अधिकारी यांच्यासाठी तरण तलाव, क्रिडा केंद्र (Sport Complex) इत्यादींची सुद्धा उभारणी करावी, अशी समितीची शिफारस आहे.

गुंगी आणणारे औषध (नारकोटीक) एखाद्याने सेवन केले आहे किंवा कसे याबाबतची चाचणी व्यवस्था सध्या बंगलोर आणि अहमदाबाद येथे होते. अशाप्रकारच्या चाचण्या मुंबईमध्ये व्यवस्था करण्याबाबत उच्चतम न्यायालयाने सूचना दिलेल्या आहेत तरी सदर चाचण्या मुंबईमध्ये घेण्याची व्यवस्था करण्याबाबत शासनाने त्वरेने पावले उचलावी, अशी समितीची

शिफारस आहे.

(अंदाज समिती 2005-2006 सातवा अहवाल राज्यातील पोलीस दल-गृह विभाग या विषयाबाबतचा अहवाल - पृष्ठ क्रमांक 52)

(14) नियोजन विभागाकडून पत्राद्वारे प्राप्त झालेली लेखी माहिती तसेच समितीसमोर साक्षीच्या वेळी नियोजन विभाग अपर मुख्य सचिव तसेच प्रधान सचिव, वित्त विभाग यांनी दिलेली माहिती विचारात घेता असे दिसून येते की, जिल्हा नियोजन समितीने प्रस्तावित केलेल्या तरतुदी एकत्रित करून तसेच राज्यस्तरावर काही तरतुदी करावयाच्या असल्यास त्यांचा समावेश करून संबंधित मंत्रालयीन प्रशासकीय विभागामार्फत एकत्रित तरतुदी विधानमंडळासमोर अर्थसंकल्पात सादर केल्या जातात व विधीमंडळाची मान्यता मिळाल्यानंतर सदर निधीचे वाटप मंत्रालयीन प्रशासकीय विभागांमार्फत जिल्ह्यांना केले जाते. या प्रक्रियेत काही कालावधी लागतो व जिल्हास्तरावर योजना कार्यान्वयीन करण्यासाठी तितका वेळ कमी उपलब्ध होतो त्यामुळे शासनाने आगामी आर्थिक वर्षापासून पुढीलप्रमाणे सुधारित पध्दतीचा स्वीकार केला आहे :-

नवीन सुधारित पध्दतीनुसार जिल्हा नियोजन समितीने मान्य केलेल्या जिल्हा योजनेसाठीची अर्थसंकल्पिय तरतूद अर्थिक संकल्पिय नियोजन विभागाच्या अर्थसंकल्पात प्रकाशनात जिल्हानिहाय स्वतंत्र मागणीखाली विधानमंडळास सादर केली जाईल. अंदाजपत्रक मंजूर झाल्यावर जिल्ह्याची संपूर्ण रक्कम जिल्हाधिकाऱ्यांच्या अखत्यारित ठेवली जाणार आहे, त्या निधीचे वाटप जिल्हा नियोजन समितीने मंजूर केलेल्या योजनेसाठीच्या निधीची जिल्हाधिकाऱ्याकडे रक्कम संपूर्ण केली जाईल व सदर निधी जिल्हाधिकारी त्या त्या यंत्रणेला वितरीत करतील परंतु कोणत्याही नवीन योजनेला जिल्हाधिकारी मान्यता देणार नाही.

उपरोल्लेखित जिल्हा वार्षिक योजनेचा निधी नियोजन विभागामार्फत अर्थसंकल्पित करून तो जिल्हाधिकाऱ्यांमार्फत कार्यान्वयीन यंत्रणांना वितरीत करण्याच्या सुधारीत कार्यपध्दतीबाबत अपर मुख्य सचिव (नियोजन) यांनी समितीपुढे सादर केलेल्या प्रस्तावात नमूद केलेल्या बाबी तसेच साक्षीचे वेळी समितीसमोर केलेले विवेचन लक्षात घेता, तसेच ही सुधारीत कार्यपध्दती अंमलात आणण्यापूर्वी ही बाब सर्व मंत्रालयीन विभागांच्या निदर्शनास आणून त्यांची घेण्यात आलेली संमती तसेच या कार्यपध्दतीस महालेखापालांच्या पूर्व संमतीची आवश्यकता नाही, हे जाणून घेतल्यानंतर प्रस्तुत सुधारीत कार्यपध्दतीच्या प्रस्तावास मान्यता देण्याची नियोजन विभागाची विनंती समिती मान्य करित आहे. तसेच सर्व निधी संबंधित यंत्रणांना वितरीत करण्याची दक्षता घेण्याबाबत राज्यातील सर्व जिल्हाधिकारी यांना सूचना देण्यात याव्यात अशी समिती शिफारस करित आहे.

(अंदाज समिती 2007-2008 पंधरावा अहवाल जिल्हा वार्षिक योजनेचा निधी नियोजन विभागामार्फत अर्थसंकल्पित करून ता जिल्हाधिकाऱ्यांमार्फत कार्यान्वयीन यंत्रणांना । वितरित करण्याच्या सुधारीत कार्यपध्दतीबाबत नियोजन विभागाने पाठविलेल्या प्रस्तावासंदर्भातील अहवाल - पृष्ठ क्रमांक 8)

(15) अंगणवाडी सेविकांच्या नियुक्तीसंदर्भात उपस्थित झालेल्या मुद्द्यांच्या अनुषंगाने निदर्शनास आणताना समितीने यासंदर्भात महिला व बालविकास विभागाने नुकताच जो शासन निर्णय निर्गमित केलेला आहे. यामुळे संप्रभु निर्माण होण्याची शक्यता समितीने व्यक्त केली आहे. कारण अंगणवाडी सेविकांची निवड करित असताना असे आढळून आलेले आहे की, बारावी उत्तीर्ण झालेल्या मुलींचे अर्ज मोठ्या संख्येने आलेले असतात आणि पदवीधर मुलींचे अर्ज त्या तुलनेने कमी आलेले असतात. पदवीधर मुलीला 25 आणि बारावी उत्तीर्ण मुलीला 20 गुण दिले जातात. तेव्हा शैक्षणिक अर्हता ठरवत असताना कमीत-कमी बारावी उत्तीर्ण ठरविण्यात यावी आणि त्याला 25 गुण आणि दहावी उत्तीर्ण असलेल्या मुलीला 20 गुण दिले जावे असे नमूद करून अशा प्रकारचा बदल केल्यास निवड करणे सोयीचे होईल असेही समितीने निदर्शनास आणले असता, त्याप्रमाणे कार्यवाही करण्यात येईल असे विभागीय सचिवांनी समितीपुढे मान्य केले.

सबब, अंगणवाडी सेविकांच्या नियुक्तीसंदर्भात विभागीय सचिवांनी समितीला दिलेल्या आश्वासनानुसार कार्यवाही करण्यात यावी व त्यानुसार अंगणवाडी सेविका 12वी उत्तीर्ण अथवा त्यापेक्षा अधिक शैक्षणिक अर्हता (उदा. पदवीधर महिला) प्राप्त असल्यास त्यांना अनुक्रमे 25 गुण, दहावी उत्तीर्ण असलेल्या महिलांना 20 गुण, 8 वी उत्तीर्ण अर्हताप्राप्त महिलांना 15 गुणे दिले जावेत. तसेच "मदतनीस" या पदासाठी महिलांची शैक्षणिक अर्हता इयत्ता 4थी उत्तीर्ण ठरविली असून त्यांना 10 गुण दिले जावेत अशी समितीची शिफारस आहे. तसेच त्याबाबतची माहिती तीन महिन्यांत द्यावी अशी समिती शिफारस करत आहे.

(अंदाज समिती 2007-2008 आठरावा अहवाल एस.टी.व शहर बसने प्रवास करणाऱ्या प्रवाशांकडून मिळणाऱ्या अधिभाराची रक्कम आदिवासी विभागातील कुपोषित बालके व माता यांचे संगोपनाकरिता खर्च करणेबाबतचा अहवाल - पृष्ठ क्रमांक 5)

(16) राज्यातील अनेक शहरांमध्ये शासनाने महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक विकास महामंडळामार्फत अनेक वसाहती निर्माण केलेल्या आहेत. त्या ठिकाणी नगरपालिका/महानगरपालिका क्षेत्रात आणि औद्योगिक वसाहतीच्या क्षेत्रामध्ये या वेगवेगळ्या यंत्रणाकडून पाणीपुरवठा योजनांद्वारे पाण्याचा पुरवठा करण्यात येतो. त्यामुळे पाणी वाटपामध्ये सुयोग्य प्रमाण राखले जात नाही परिणामी या यंत्रणाबाबत त्या त्या जिल्ह्यात संप्रभुमाची स्थिती निर्माण होते तेव्हा ज्या ठिकाणी अशाप्रकारे औद्योगिक विकास महामंडळाच्या वसाहती, नगरपालिका व महानगरपालिका आहे. त्या त्या ठिकाणी त्यांचे संपूर्ण कार्यक्षेत्रात औद्योगिक विकास महामंडळ वसाहती व नगरपालिका/महानगरपालिका या तिन्ही यंत्रणांनी समन्वय साधून त्या क्षेत्रांच्या पाणीपुरवठ्यासाठी एकच योजना राबविली तर ती अधिक फायदेशीर ठरू शकेल असे समितीचे मत आहे. कारण राज्यातील अनेक नगरपालिकांना पाणीपुरवठा योजना राबविण्यासाठी पुरेसा निधी उपलब्ध होऊ शकत नाही अशी परिस्थिती आहे. त्यामुळे या तिन्ही यंत्रणांनी एकत्र

मिळून अशा प्रकारे संयुक्त योजना कार्यान्वीत केल्यास त्याचा फायदा सर्वसाधारण जनतेस होण्यासारखा आहे. तसेच या यंत्रणांवर यादृष्टीने येणारा ताणही कमी होईल म्हणून या पुढे भविष्यात राज्यातील शहरे आणि त्या आसपास असलेल्या औद्योगिक विकास महामंडळ क्षेत्रे या दोन्ही क्षेत्रांना पाणीपुरवठा करण्यासाठी पाणीपुरवठा करणारी योजना एकत्रितरित्या अंमलात आणावी अशी समितीच्या आग्रहाची शिफारस आहे.

(अंदाज समिती 2007-2008 एकोणिसावा अहवाल राज्यातील शहरी व ग्रामीण भागासाठी पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा करण्यासंदर्भात राज्य शासनाकडून करण्यात येत असलेली आर्थिक तरतूद, केंद्र शासनाकडून उपलब्ध होणारे अनुदान याबाबत समितीचा अहवाल समितीचा अहवाल - पृष्ठ क्रमांक 34)